

**חיי יומיום של מסתתרים יהודים בצד הארי של ורשה על פי מכתבי
פנייה לז'גוטה ולוועד היהודי הלאומי שבאוסף ברמן**

נעם רחמילביץ'

**עבודת גמר מחקרית (תזה) המוגשת כמילוי חלק מהדרישות
לקבלת התואר "מוסמך האוניברסיטה"**

**אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי הרוח
התכנית הרב-תחומית בלימודי השואה**

מארס 2017

חיי יומיום של מסתתרים יהודים בצד הארי של ורשה על פי מכתבי
פנייה לז'גוטה ולוועד היהודי הלאומי שבאוסף ברמן

מאת: נעם רחמילביץ'
מנחה: פרופ' חוי דרייפוס
מנחה: פרופ' אריה כוכבי

עבודת גמר מחקרית (תזה) המוגשת כמילוי חלק מהדרישות לקבלת
התואר "מוסמך האוניברסיטה"

אוניברסיטת חיפה
הפקולטה למדעי הרוח
התכנית הרב-תחומית בלימודי השואה

מארס 2017

מאושר על ידי _____ תאריך _____
(מנחה העבודה)

מאושר על ידי _____ תאריך _____
(מנחה העבודה)

מאושר על ידי _____ תאריך _____
(יו"ר הוועדה החוגית לתואר שני)

הכרת תודה:

ברצוני להודות לרשות הלאומית לתרבות היידיש על התמיכה הנדיבה, שסייעה לי להתפנות לכתובת המחקר; לאוניברסיטת חיפה על מלגת ההצטיינות; לקרן רוטרי ועיריית חיפה על התמיכה בתחילת הדרך, לבית לוחמי הגטאות בראשות ד"ר ענת ליבנה על התמיכה, ולמנהלת הארכיון, ענת ברטמן-אלהלל, על הסיוע החם והרציף לאורך זמן, למועצה האזורית מטה אשר על מלגת ההצטיינות, לארגון יוצאי מרכז אירופה על העזרה; לפרויקט הלאומי למען אזרחים ותיקים על הסיוע, לקרן ע"ש עובדיה מרגלית באדיבות מכון יד ושם על התמיכה הנדיבה; למכון ההיסטורי הגרמני בוורשה (Deutsches Historisches Institut, Warschau) על האפשרות להתגורר במעונותיו בתקופת כתיבת העבודה; לפרופ' חוי דרייפוס, המנחה שלי, שבהשכלתה, מקצועיותה, צניעותה ואנושיותה ליוותה אותי בכל תהליך המחקר ולימדה אותי רבות; ולמשפחה שלי, הגרעינית והמורחבת - ובפרט לאמי, רוטי - שתמכה בי בכל דרך.

תוכן העניינים

1.....	מבוא.....
11.....	פרק א: מעבר לצד הארי .....
11.....	א. 1 פרופיל העוברים ושיקולי מעבר .....
14.....	א. 2 מקורות כספיים ונכסים .....
15.....	א. 3 איתור דיור .....
17.....	א. 4 השגת תעודות .....
18.....	א. 5 ארגון פרנסה .....
20.....	פרק ב: התמודדות אינדיבידואלית והרעת התנאים .....
20.....	ב. 1 אי-החזרת רכוש שהופקד אצל מכרים פולנים .....
21.....	ב. 3 הכבדת העול מצד בעלי הבית .....
23.....	ב. 4 מצוקת מזון ובעיות בריאות .....
25.....	ב. 5 מצוקת ביגוד .....
26.....	ב. 6 מעצר, סחיטות ושוד רכוש .....
29.....	ב. 7 אבדן דירה .....
30.....	ב. 8 קושי להצטייד מחדש בתעודות .....
32.....	ב. 9 אונס וניצול מיני .....
32.....	ב. 10 מצוקה נפשית .....
35.....	ב. 11 הכסף אוזל וכל הרכוש כבר נמכר .....
36.....	פרק ג': פנייה לעזרת המחותרת .....
36.....	ג. 1 יצירת קשר עם פעילי מחותרת .....
37.....	ג. 2 פרופיל הפונים כעת לקבלת תמיכה .....
38.....	ג. 3 הנמקות הפונים .....
39.....	ג. 4 הנמקות הקשריות לזכאות לתמיכה .....
42.....	ג. 5 דרישות שהוצגו למקבלי התמיכה .....
44.....	פרק ד: כיצד השפיעה קבלת הקצבה על מאבקם הקיומי של יהודים בצד הארי של ורשה .....
44.....	ד. 1 רשת ביטחון לשעת חירום .....

46.....	ד.2 דיור
49.....	ד.3 הסדרת תעודות
51.....	ד.4 פרנסה
52.....	ד.5 מזון ובריאות
55.....	ד.6 הנעלה וביגוד
55.....	ד.7 סעד נפשי
57.....	סיכום ומסקנות
62.....	רשימה ביבליוגרפית

חיי יומיום של מסתתרים יהודים בוורשה הארית על פי מכתבי פנייה לז'גוטה (Żegota) ולוועד היהודי
הלאומי (ŻKN - Żydowski Komitet Narodowy) השמורים באוסף ברמן

נעם רחמילביץ'

תקציר

גם לאחר חיסול גטו ורשה ב-16 במאי 1943 נותרו בוורשה יהודים; מספרם מוערך בכ-20,000. חלקם חיו בזהות בדויה ("קיום" על פני השטח) ורובם חיו בדירות מסתור ללא קשר עם החוץ (קיום "תחת פני השטח"). מחקר זה בוחן מה היו הבעיות שעמדו בפני יהודים משתי הקטגוריות שביקשו לשרוד בוורשה ואילו אמצעים הם נקטו כדי להתמודד אתן. המחקר מתמקד בתקופה שבין המרד היהודי למרד הפולני, קרי, מאי 1943 עד יולי 1944.

בבסיס המחקר אוסף פניות לעזרה שכתבו רבים מהם אל הוועד היהודי הלאומי ואל ז'גוטה, מחתרות יהודיות ופולניות, בהתאמה, שפעלו לצד הבונד (Bund) להצלת יהודים בצד הארי. פניות אלה, החושפות את מצוקות הפונים, נשמרו בתקופת המלחמה עם מסמכים נוספים בארכיון הוועד היהודי הלאומי, ולימים הועברו לארכיון בית לוחמי הגטאות ("אוסף ברמן"). בעזרת ניתוח טקסטואלי וקונטקסטואלי של מאות פניות לעזרה ותעודות נוספות מאוסף ברמן בחנתי את האתגרים הקיומיים שעמדו בפני יהודים בצד הארי ואת המענה שניתן להם.

מן המחקר עולה שתחילה ניסו היהודים להסתדר בכוחות עצמם; הם השתמשו במקורות שעמדו לרשותם, כגון כסף, ביגוד וחפצי ערך שהופקדו אצל מכרים פולנים; הם נעזרו בקשרים אישיים עם מכרים פולנים ועם קרובים יהודים כדי לאתר מקומות דיור; הם רכשו מסמכים מזויפים וניסו להתפרנס מעבודה, מייצור ביתי, ממסחר בשוק השחור ומיזמויות אחרות; אולם המציאות בצד הארי הייתה קשה, ובתוך זמן קצר התדרדר מצבם; רכוש שהפקידו לא הוחזר; בעלי דירות הרעו את יחסם כלפיהם; מחסור בביגוד, רעב ובעיות בריאות נתנו בהם את אותותיהם, בעיקר במסתור; יהודים נעצרו, נסחטו ונשדדו, ולעתים תכופות איבדו לא רק את בגדיהם, כספם, תעודותיהם ורכושם, אלא אף את ביתם - והושלכו לרחוב; רבים נקלעו למצוקה פיזית ונפשית; רבים התרוששו.

רק לאחר שמיצו את משאביהם והגיעו למבוי סתום פנו יהודים אל ארגוני הסיוע המחתרתיים וביקשו עזרה. כ-10,000-12,000 יהודים בוורשה קיבלו תמיכה כספית קבועה לצד עזרה נוספת בהתמודדות עם מצוקות קונקרטיים, ומעין רשת ביטחון נפרשה מעליהם. העזרה הגדולה ביותר הייתה מימון (ולו חלקי) לשכר דירה, שאפשר המשך הסתתרות; הסיוע הקל על הנתמכים גם בתחומים נוספים, כגון הסתתרות, תעודות, מזון, בריאות, ביגוד ופרנסה, וחיזק את רוחם.

מן המחקר עולות עוד כמה מסקנות נוספות: ראשית, ליהודים שחיו במסתור ("תחת פני השטח") וליהודים שחיו בזהות בדויה ("על פני השטח") הייתה הייררכיית צרכים שונה כיוון שמצבם חייב פתרונות שונים. שנית, נראה כי הסתתרות תמורת תשלום הייתה שכיחה בהרבה מהסתתרות אצל פולנים שעזרו מטעמי מצפון. שלישית, קבלת התמיכה הקלה על מעבר של יהודים מדפוס קיום אחד למשנהו - ממסתור לזהות בדויה ולהיפך. רביעית, לנקודות השבר שהביאו מסתתרים לפנות לעזרה היו מאפיינים ביוגרפיים דומים. חמישית, הפרספקטיבה של הנאבקים על קיומם בצד הארי של ורשה הצטמצמה לטווח הזמן המידי. העיון במסמכי אוסף ברמן, המתעד את פעילות הסעד המחתרתית לעזרת יהודים בוורשה אחרי חיסול הגטו, מסייע אפוא להבנת היבטים נבחרים של הקיום היהודי שם.

מבוא

גם לאחר חיסול הגטו (16/5/1943) נותרו בוורשה הארית אלפי יהודים.¹ מספרם שנוי במחלוקת ומושפע מן הוויכוח על חלקם של פולנים בהצלת יהודים. ראול הילברג [Hilberg] העריך את מספרם בכל רגע נתון ב-5,000, עמנואל רינגלבלום [Ringelblum] ב-10,000, שמואל קרקובסקי [Krakowski] ב-15,000 וגונאר פאולסון [Paulsson] ב-28,000; פעיל המחתרת אדולף ברמן [Berman] כתב שב-1944 חיו בוורשה ובסביבתה הקרובה כ-20,000 יהודים, 12,000 מהם קיבלו תמיכה מארגוני הסיוע המחתרתיים: הוועד היהודי הלאומי (ŻKN - Żydowski Komitet Narodowy) טיפל ב-5,600 עד 6,000; הבונד (Bund) טיפל ב-1,500 עד 2,000; והארגון הפולני המועצה לעזרת היהודים (RPZ - Rada Pomocy Żydom), המכונה ז'גוטה (Żegota), טיפל בכ-4,000 מהם.²

חלק מן השורדים בצד הארי חיו במרחב הציבורי בזהות בדויה ולעתים עבדו; חלק אחר, רוב היהודים, נאלצו מפאת חזותם, מבטאם והיעדר תעודות להסתגר בדירות שמשכיריהן ידעו כי הם יהודים. הם היו תלויים בכספם האוזל ובחסדי מציליהם. רבים מהם התחבאו בתנאים קשים. אלה גם אלה ידעו שקיומם תלוי על כרעי תרנגולת. כדי לשרוד בצד הארי נדרשו בעלי הזהות הבדויה לתעודות, לחזות לא יהודית, לשליטה בפולנית ובקודי התנהגות ולקשרים; והיהודים שחיו במסתור היו תלויים בחסדי המסתירים, במידת זהירותם ובסדירות העברת התשלומים. רכישת ניירות מזויפים, תשלום כופר נפש לסחטנים, שכירת דירה, השגת ביגוד, הוצאות קיום - כל אלה עלו כסף רב. מסתתרים יהודים משתי הקטגוריות נזקקו אפוא לכסף - ולהרבה מזל ותושייה. בסתיו 1942, לאחר הגירוש הגדול, חברו ניסיונות יהודיים ופולנים לתמיכה בניצולים יהודים שנמלטו לצד הארי, ובחסות הממשלה הפולנית הגולה בלונדון הוקם ארגון המחתרת הפולני המועצה לעזרת היהודים, המכונה ז'גוטה, ובראשו יוליאן גרובלני [Grobelny], חבר המפלגה הסוציאליסטית (PPS - Polska Partia Socjalistyczna). נציגי היהודים הבולטים בארגון היו אדולף - אברהם ברמן (מזכיר), איש פועלי ציון - שמאל, ולאון פיינר (Feiner), פעיל הבונד. שכם אחד עם הז'גוטה פעלו שני ארגונים יהודיים, אשר תואמו ביניהם באמצעות ארגון גג אחד, ועד התיאום היהודי (KK - Komisja Koordynacyjna Żydowskich Instytucji) (Spółecznych): האחד היה הבונד, ארגון יהודי סוציאליסטי לא ציוני בעל מסורת פעילות עשירה, והשני הוועד היהודי הלאומי, ארגון אשר איגד בתחומו תנועות ומפלגות יהודיות ציוניות: החלוץ, דרוו, השומר הצעיר, פועלי ציון - צ"ס, פועלי ציון - שמאל, הציונים הכלליים, גורדוניה.

עם הזמן גדל הז'גוטה והרחיב את פעולתו. באמצעות רשת פעילים דאגו ביחד הז'גוטה, הוועד היהודי הלאומי והבונד לפרסום כרוזים, להברחת תיעוד למערב, למציאת דירות מסתור, לחלוקה של תמיכה כספית (למימון שכר דירה, קיום של חברי מחתרת במחנות ועוד), למילוט אסירים ממחנות, לזיוף מסמכים, לאספקת ביגוד והנעלה, לטיפול בבעיות בריאות, לסיוע במציאת עבודה, להעברת ילדים למצילים ולמנזרים, למתן מענה ראשוני ליהודים בצד הארי (בוורשה ובערי שדה), לקשירת קשרים עם הנהגת ארגונים אחרים ועוד. מקורות המימון לפעילות היו (א) כספים שתרמו גופים יהודיים בארצות הברית לוועד היהודי הלאומי ולבונד³ (ב)

¹ אף שמן הראוי להציב את התואר "ארי" בתוך מרכאות כדי להדגיש את מופרכותו ואת היותו תוצר של השקפת העולם הגזענית הנאצית, כדי לא להכביד על הקורא בעודף סימני פיסוק בחרתי בעבודה זו להביא את התואר ללא מרכאות, ואתכם הסליחה. מאותן סיבות גם שמות של ארגונים יופיעו להלן לא בתוך מרכאות.

² Gunnar S. Paulsson, *Secret City: The Hidden Jews of Warsaw 1940-1945*, New Haven: Yale University Press, 2002, p. 153, 94, 80, עמ' 153, 94, 80.

³ הוועד היהודי הלאומי, בהנהגת דוד - דניאל גוז'יק (Guzik), אדולף ברמן, שמעון גוטסמן (Gotesman) ויצחק צוקרמן (Zuckerman), איחד את התנועות הציוניות ופעל בשיתוף פעולה עם תנועת הבונד, שלאון פיינר בראשה, תחת מטריית ועד התיאום. לפרטים, ראו ברמן, **מימי המחתרת**, עמ' 93; Irena Tomaszewski and Tacia Werbowska, *Code Name*.

וכספים שהקצתה לכך הממשלה הפולנית הגולה עצמה. במשך כשנה וחצי פעלו ארגונים אלו בשיתוף פעולה מרשים. עם פרוץ המרד הפולני ב-2 באוגוסט 1944 נטרפו הקלפים: ורשה נותקה, למעלה מ-150,000 פולנים (ובכלל זה יהודים) נהרגו, ושאר אוכלוסייתה גורשה מן העיר. פעילות הסעד המחתרתית כמעט וחדלה. חודשים ספורים אחרי דיכוי המרד, ב-17 בינואר 1945, שוחררה ורשה החרבה על ידי הצבא האדום.

עבודת מחקר זו עוסקת בחיי היומיום של המסתתרים היהודים בוורשה הארית בין שתי המרידות, היהודית והפולנית, קרי בין מאי 1943 ליולי 1944. שאלת המחקר שלי היא מה היו האתגרים המרכזיים שאתם נאלצו להתמודד המסתתרים שפנו לעזרה. בין השאר אתייחס למרכיבים כגון מצוקה כלכלית; צורך בתעודות; בעיות בריאות; סחיטות, הלשנות והסגרות; קשר עם העולם החיצון והיבטים מגדריים. אף ששדה המחקר שלי הוא היסטורי ונוגע להיבטים קיומיים של הישרדות, אי-אפשר להתעלם מרגשותיהם של המסתתרים, שכן אלה השפיעו על התנהגותם, על ההכרעות שקיבלו ולפיכך על גורלם. בשולי העבודה אעסוק אפוא גם בהיבט החווייתי של קיומם: תלות (בבעלי הבית, במסתירים, במסתתרים האחרים, במחתרת, בשכנים); שמירה על זהות (ואיזו); התמודדות עם אבדן וטראומה טריים, עם ריק ופנאי ועוד. הבסיס לעבודה הוא אוסף פניות לעזרה שהגישו מסתתרים יהודים בצד הארי של ורשה לארגוני המחתרת בתקופה הנדונה, שנשמרו בתקופת המלחמה בארכיון ברמן. ד"ר אדולף ברמן (1906-1978), שעמד בגטו בראש צנטוס (Centos - Centrala Towarzystwa Opieki nad Sierotami), ארגון הסיוע לילדים, עבר אחרי האקציה הגדולה לצד הארי והשתלב בפעילות מחתרתית להצלת יהודים (במסגרת זו מונה לחבר נשיאות הוועד היהודי הלאומי ולמזכיר הז'גוטה). הוא ורעייתו בתיה טמקין-ברמן (Basia-Temkin Berman) נרתמו למפעל תיעוד רחב היקף, שאת תוצריו הרבים סחבו עמם מדיירה לדירה. בעוד שארכיון הארגון היהודי הלוחם (ŻOB - Żydowska Organizacja Bojowa) ברחוב לשנו (Leszno) 18 עלה באש במרד הפולני, ארכיון הוועד היהודי הלאומי שהופקד בידי ברמן שרד. לאחר השחרור כיהן ברמן כחבר פרלמנט בפולין העממית וכיושב ראש הוועד המרכזי של יהודי פולין (Centralny Komitet Żydów w Polsce). ב-1950 עלה ארצה והיה פעיל פוליטית: ב-1951 כיהן כחבר כנסת מטעם מפ"ם, ב-1953 פרש לסיעת שמאל וב-1954 הצטרף למק"י. בערוב ימיו תרם את ארכיונו לארכיון בית לוחמי הגטאות (להלן: אבלה"ג).⁴ מטרת המחקר היא לשרטט תמונה מורכבת של חיי המסתתרים בצד הארי של ורשה על סמך האתגרים שניצבו מולם.

אף שלארגון המחתרת ז'גוטה שמור תפקיד מפתח במחקרי, בעבודה זו לא אעסוק בו לכשעצמו, על כל היבטיו ועל השינויים שעבר למן הקמתו, אלא אדון בו רק בהיבטים הרלוונטיים לעולמם של מקבלי התמיכה, לזו העבודה. בדומה לכך לא אתחקה אחר מאפייניהם והתפתחותם של ארגוני הסיוע היהודים - הוועד היהודי הלאומי, הבונד וועד התיאום היהודי, אשר פעלו ביחד עם הז'גוטה לחלוקת קצבאות חודשיות לאלפי יהודים בוורשה הכבושה, אלא אתמקד בנקודות ההשקה בינם לבין נתמכיהם. עבודה זו אף לא תעסוק בתחום מרתק וחשוב אחר, תמיכתם של ארגוני הסיוע המחתרתיים באסירי מחנות ריכוז ומחנות עבודה, תמיכה המתועדת במכתבים ובדוחות רבים באוסף ברמן; תחת זאת היא תתרכז בתמיכה שקיבלו מסתתרים יהודים בבירת פולין בלבד. גם נושא ייחודי אחר, הצלת ילדים יהודים בוורשה, לא יעמוד במוקד העבודה; בגלל חשיבותו ומורכבותו

Zegota: *Rescuing Jews in Occupied Poland, 1942-1945*, Santa Barbara, California - Denver, Colorado - Oxford, England: Praeger, 2010, p. 73

⁴ ברמן, מימי המחתרת, עמ' 79-200; אדולף ברמן, במקום אשר יעד לי הגורל, מיידיש: שלמה אבן שושן, לוחמי הגטאות ותל אביב: בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, תשל"ח; בתיה טמקין-ברמן, עיר בתוך עיר, מפולנית: אורי אורלב, תל אביב וירושלים: עם עובד ויד ושם, 2008; בתיה טמקין-ברמן, "פאן רודזבסקי", "ילקוט מורשת ב (אפריל-מאי 1964) תשכ"ד.

מצריך נושא זה התייחסות מחקרית נפרדת, והדבר יחרוג מהיקף עבודתי. עם זאת, כיוון שילדים היו חלק מאוכלוסיית היהודים שניסו לשרוד בוורשה, כשאדון בהיבטים שונים של התמודדות עם מצוקות אעסוק גם בהם.

לפני שאכנס לעבי הקורה, ברצוני להתייחס לכמה מושגים מרכזיים שיעלו במהלך העבודה. ראשית, **"קיום על פני השטח" לעומת קיום "תחת פני השטח"**. יהודים חיו בצד הארי בשתי צורות: "על פני השטח" ו"מתחתיו". יהודים שחיו "על פני השטח" התחזו לפולנים: הם החזיקו בתעודות מזויפות ובזהות בדויה, שכרו חדר בתור פולנים, יצאו ובאו במרחב הציבורי, ולעתים קרובות עבדו. יהודים שחיו "תחת פני השטח", רובם המכריע של העוברים לצד הארי (בדרך כלל בעלי חזות יהודית טיפוסית, חסרי שליטה בפולנית ונטולי תעודות),⁵ היו מסוגרים במקום מסתורם; דבר קיומם היה ידוע לבעל הבית בלבד, ונאסר עליהם לצאת ולהיראות. לעתים גרו בדירה אחת כמה יהודים, חלקם "על פני השטח" וחלקם "מתחתיו", ולעתים עברו יהודים ממצב אחד למשנהו.⁶ לדפוס ההסתתרות נודעה השפעה מכרעת על סוג האתגרים שהיהודים היו צריכים להתמודד עמם.

שנית, **תעודות**. רשויות הכיבוש הגרמני חייבו את האוכלוסייה המקומית לשאת מגוון רחב של תעודות ייעודיות: תעודת זיהוי – קנקרטה (Kennkarte); תעודת עבודה – ארבייטסקרטה (Arbeitskarte); אישורי מעבר, אישור רישום במרשם התושבים ועוד.⁷ כל התייצבות במשרד ממשלתי, כולל התייצבות במשרד לרישום כתובות לצורך מעבר דירה, חייבה הצגת תעודה. בנוסף על כך, שוטרים, אנשי ביטחון גרמנים וחיילים היו עוצרים אנשים ברחוב ומבקשים לבדוק את תעודותיהם. בכל מקרה של בעיה – היעדר תעודה או חשד שדבר מה בה אינו כשורה – היה הנבדק נלקח לחקירה. מסיבה זו הצטיידות בתעודות הייתה בעלת חשיבות קיומית. שלישית, **סחיתות**. יהודים בצד הארי נסחטו לעתים קרובות. ברחוב הפולני פעלו סחטנים מסוגים שונים. "שמלצובניקים" (Szmalcownicy), סחטני רחוב, בלשו אחר יהודים בקרבת גבולות הגטו ובמקומות אחרים, עצרו אותם ותבעו כופר נפש באיום שאלמלא כן יסגירו אותם - ולעתים אף נטלו את תעודותיהם כדי לאתר את כתובתם או כדי להבטיח שיתייצבו שוב לתשלום נוסף; סחטנים מקצועיים איתרו כתובות של יהודים על סמך עבודת הכנה ובילוש, לעתים בסיוע קשרים במשטרה, ואחר סחטו אותם, גזלו את כספם ואת רכושם וקבעו מועד לתשלום נוסף, מה שפסל את דירת המסתור להמשך מגורים. לעתים תכופות הוכו היהודים, נעצרו בתום סחיתתם או אף נרצחו במקום. לאיום הסחיתות נודעה השפעה על ההחלטות שקיבלו מסתתרים, ולפיכך שמור להן מקום מרכזי במחקרי.

אוסף ברמן כולל כ-700 תיקים ובהם אלפי מסמכים: מכתבי פנייה לעזרה שכתבו מסתתרים יהודים אל ארגוני הסיוע; אישורים בכתב של נתמכים על קבלת הקצבה; רשימות של נתמכים שכתבו קשרים ופעילי המחתרות לצורך חלוקת התמיכה; תכתובות בין פעילי שטח של ארגוני הסיוע; תכתובות בין הנהגות בכירות של ארגונים בפולין ומחוצה לה; זיכרונות ויומנים; עדויות וחיבורים על נושאים שונים; דוחות ופרוטוקולים מחתרתיים; תעודות אישיות; מנשרי תעמולה ועוד. רובם המכריע של המסמכים כתוב בפולנית, מרביתם בכתב יד. גם אם

⁵ ברמן, **מימי המחתרת**, עמ' 81.

⁶ תיק מס' 5776 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; עמנואל רינגלבלום, **כתבים אחרונים: יחסי פולנים-יהודים ינואר 1943 - אפריל 1944**, ירושלים ולוחמי הגטאות: יד ושם ובית לוחמי הגטאות, תשנ"ד, עמ' 227; ברמן, **מימי המחתרת**, עמ' 81; טוביה בוז'יקובסקי, **בין קירות נופלים**, מיידיש: משה בסוק, תל אביב ולוחמי הגטאות: הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, תש"ל, עמ' 98.

⁷ להסבר מקיף בנושא תעודות, ראו פרק א' סעיף 4 (א.4).

תיקים בודדים מאוסף ברמן זכו למחקר, אוסף ברמן כקורפוס שלם מעולם לא נחקר. בעבודה זו אחקור בעיון כמה מאות ממסמכי האוסף ואתחם; בכ-250 מהם אעשה שימוש אינטנסיבי להארת תחום מחקרי, התמודדותם של יהודים עם קשיי הקיום בצד הארי של ורשה. במסגרת זו אדון לעומק בכ-150 פניות לעזרה שהעבירו מסתתרים יהודים בוורשה לקשרי המחותרת. בקשות התמיכה לצורך קבלת קצבה חודשית הן בעלות שונות רבה: חלקן לקוניות - תוכן הבקשה, שם הפונה ותאריך - וחלקן מפורטות ומתארות את קורות הכותב ויקיריו עד מועד כתיבת המכתב. מסמכים אלה מבטאים את קשיו של המסתתר, את מצוקתו הרגשית, את הרהוריו וצרכיו, את מידת התעדכנותו בנעשה בזירה הפוליטית והצבאית, בברית המועצות, בפולין ובארץ ישראל, ואת מערכת קשריו עם פעילי המחותרת. בנוסף על פניות לעזרה אינדיבידואליות אלה אני בוחן גם עשרות בקשות מרוכזות לעזרה שניסחו פעילי מחותרת עבור מטופלים. כמו כן אני דולה מידע מתכתובות פנימיות שניהלו פעילי השטח של ארגוני הסיוע בוורשה, הכוללות מידע על נתמכים שאיננו מופיע בפניות לעזרה עצמן. מסמכים נוספים מאוסף ברמן – כגון, רשימות של נתמכים, זיכרונות שנכתבו בצד הארי של ורשה, פרוטוקולים של ישיבות, דוחות מחתרתיים, מכתבים מארגוני המחותרת אל מוסדות עמיתים בפולין ובחוץ לארץ – ישמשו אותי אף הם להשלמת התמונה. בעבודת המחקר אתמקד בפניות לעזרה ואתחן בשיטת מחקר היסטורית איכותנית. יחד עם זאת, כיוון שהפניות (א) מדווחות על מציאות יומיומית ו(ב) מהוות כלי לביטוי אישי, שיטת מחקר היסטורית בלבד לא תספיק; לצורך הניתוח אדרש גם לכלים מתחום ההיסטוריה של חיי יומיום מחד גיסא ולכלים מתחום היסטוריית הרגשות מאידך גיסא. השימוש הזהיר בכלים אלה ישלים את המחקר בעל האוריינטציה ההיסטורית. אני בוחן את התעודות ומראה אילו אתגרים קיומיים מעסיקים את כותביהן ביודעין ושלא ביודעין, ממפה את הנתמכים לתת-קבוצות, משרטט אפיון של התומכים, מתייחס לבעיות שהעסיקו את רוב הנתמכים וכן לבעיות נדירות יותר, מנסה להבין את הקשרן ההיסטורי הקונקרטי ואת התובנות שנבנו על בסיסן. מבחינה מתודולוגית עבודה זו מתרכזת בביטויים טקסטואליים שהותירו אחריהם מקצת מן המסתתרים היהודים בשטח נתון (ורשה), בתקופה נתונה, מאי 1943 עד יולי 1944, ומתוך פלח אוכלוסייה מוגדר, נתמכי המחותרת.

ניתוח הפניות מעמיד בפני החוקר כמה אתגרים מתודולוגיים משמעותיים: ראשית, לא כל היהודים שהסתתרו בוורשה נתמכו על ידי ארגונים אלה. אין בטקסטים אלה ביטוי לילדי רחוב ששרדו בחבורות או ביחידות, שבדרך כלל לא היו רשומים בשום ארגון;⁸ אין ביטוי ליהודים שהסתדרו בכוחות עצמם או בעזרת מצילים פולנים בלתי מאורגנים והיו מנותקים מכל מחותרת; ואין ביטוי לרבים שהצליחו לעבור לצד הארי ונתפסו קודם שעלה בידם להתבסס. במקרה שאנשים אלה שרדו, חלקם כתבו לימים את זיכרונותיהם, ואלה יכולים לשמש כהשלמה למידע האצור במכתבי הפניות.⁹ למרות חשיבותה של סוגיה זו - השוואת דברי הנתמכים בפניותיהם לייצוג מאוחר יותר של עברם, קרי: זיכרונות – היא חורגת מתחום מחקרי וראויה להתייחסות נפרדת.

שנית, לא כל הנתמכים כתבו. ילדים לא כתבו - את הפנייה כתב המסתיר שלהם או ראש התא שטיפל בהם; אנשים שהיו בעלי קושי שפתי מיעטו לכתוב, ולפעמים אף התקשו בחתימת שמם, וכך לעתים גם אנשים מבוגרים, בפרט אם סבלו מבעיות בריאות, כגון עיוורון. במקרים אלה היו הקשריות מנסחות את הפנייה. כאן

⁸ מוכרי הסיגריות מכיכר שלושת הצלבים, שקיבלו תמיכה בזכות פעילותו של יוסף ז'מיאן (Zemian), הם יוצא מן הכלל המעיד על הכלל. ראו יוסף ז'מיאן, מוכרי הסיגריות מכיכר שלושת הצלבים, מפולנית: עדה פגיס, גבעת חביבה ותל אביב: מורשת וספריית פועלים, תש"ל.

⁹ אך כאן צצה בעיה נוספת: יש זיכרונות שנכתבו בהפרש של שנים רבות מן התקופה הנסקרת, ואפשר שהשפעות של זיכרון קולקטיבי או של השתנות אישית השפיעו על ייצוג הדברים.

הייתה עשויה להתווסף הטיה נוספת - מצד הדמות המכירה את כללי המשחק ורותמת את העדות אליהם. במקרים מסוימים של אנשים שנזקקו לסייעוד, היה האדם הצעיר מבין השניים, לרוב אישה, מנסח את הפנייה "דרך משקפיו" הוא. יש לזכור שגם כאשר נתמכים כתבו, לא תמיד הם עשו זאת בקביעות ו/או בהרחבה; כתוצאה מכך נוצרו מעין חללים במידע, המקשות על החוקר לשחזר את צרכי הנתמכים בכל רגע נתון. לעתים היו הפניות קצרות ולא חרגו מדפוס של בקשה אדיבה, כך שקשה למצות מהן את קשיי הנתמך; לעתים נוסחו הפניות בידי פעילי השטח ולא בידי המטופלים עצמם וכתוצאה מכך לא ביטאו את כל טווח קשייהם. ובמקרים רבים אבד חלק מן הפניות ולא הגיע לידינו. בכל אחת מאפשרויות אלה התוצאה זהה - שטח מת מבחינת החוקר. עם זאת, בארכיון עשרות רבות של פניות אחרות לעזרה, ובכוחן של אלה להשלים את התמונה. שלישית, דברי הנתמכים אינם בהכרח מדויקים. רוב הטקסטים נכתבו במסגרת בקשה לקצבה, שכן הוועד היהודי הלאומי התנה את קבלת הקצבה בין השאר בכתיבת סקירה ביוגרפית,¹⁰ וסביר להניח שהיו מסתתרים שתיארו את מצבם כאנוש יותר מכפי שהיה כדי להבטיח שבקשתם תאושר. רביעית, הנתמכים לא כתבו את הכול - ולא את כל מה שרלוונטי למחקר. יש לשער שעניינים אישיים מסוימים לא עלו במכתב אך עלו בשיחה פנים אל פנים עם הקשר/ית. יש נושאים שלא נתפסו על ידי הכותב כרלוונטיים לתכלית מכתבו ועל כן הושמטו על ידו. ובכלל, אין ביכולתנו לדעת על תחושות המסתתרים מעבר למה שהם בחרו לציין או מעבר למה שחשפו באקראי בכתיבתם. עם זאת, עיון במגוון של פניות מאפשר להשלים חללים בקריאה בין השורות. זאת ועוד, יומניהם וזיכרונותיהם של פעילי הז'גוטה מאירים לפעמים את דמויות הכותבים באור משלים.

מגבלות מתודולוגיות משמעותיות אלה אכן מציבות אתגר בפני המבקש לשרטט תמונה מדויקת של חיי המסתתרים בצד הארי. יחד עם זאת, הדברים שאנו יכולים ללמוד על חיי היומיום של יהודים בוורשה דרך ניתוח הפניות לעזרה הם רבים ומאלפים גם בהתחשב במגבלות מחקר אלה. את החללים החסרים אנסה להשלים דרך עיון במסמכים נוספים מאוסף ברמן (למשל, דוחות, תכתובות פנימיות של חברי מחתרת, יומנים, זיכרונות) כמו גם ממקורות אחרים (יומנים, זיכרונות, עדויות ועוד). יש לציין שחלק מן האנשים המעורבים בפעילות הנסקרת - יהודים, פולנים, אנשי הנהגה, אנשי שטח, תומכים ונתמכים - שרדו את המלחמה, ושנים אחריה סיפקו עדויות נוספות, היכולות לשפוך אור על הנאמר בפתקי הפניות. עדויות וזיכרונות אלה יסייעו לי אף הם.

על **יחסי פולנים-יהודים** בזמן המלחמה, נושא מורכב וחשוב, כתב עמנואל רינגלבלום עוד בתקופת השואה.¹¹ רינגלבלום, שהיה מודע היטב לפעילות המחתרות שלעיל, ציין פעולות של התגייסות לעזרת יהודים אך טען שרוב הפולנים היו אדישים לגורל היהודים, וחלקם פעלו ביזמתם כנגדם. חיבורו של רינגלבלום, עדות ממקור ראשון, חשוב בעיקר על שום עצם ניסיונו לנתח את סוגיית ההסתתרות עצמה. כשכתב את הדברים במסתור בסוף 1943, מידת נגישותו למידע על מהלכי המחתרת הייתה מוגבלת - ועל כן כדאי אולי להיות זהיר ביחס לשיפוטיו. עם זאת, כישוריו האנליטיים, שיחותיו עם עמיתים למסתור (לצד תכתובותיו עם חבריו למחתרת)

¹⁰ למידע נוסף בעניין זה, ראו פרק ג' סעיף 5 (ג.5).

¹¹ רינגלבלום, "היחסים בין יהודים לפולנים במלחמת העולם השנייה", **כתבים אחרונים**, עמ' 173-299.

והתנסותו האישית הניבו מידע כתוב שלא יסולא בפז להכרת מציאות ההסתתרות "מעל פני השטח" ו"מתחתיו".¹²

על יחסי פולנים-יהודים נכתב כבר בעשורים הראשונים אחרי המלחמה.¹³ בתקופת פולין הקומוניסטית נדחקה סוגיית רצח היהודים לשוליים, וזאת מסיבות שונות: מגמה קומוניסטית לטשטש כל אזכור של זהות אתנית נבדלת, במקרה זה, יהודית; המשך קיומה של אנטישמיות גם לאחר היעלמות היהודים מן המפה; התברגותם של פעילי מחתרת אנטישמיים לתפקידים אדמיניסטרטיביים; רתיעה מעיסוק בנושא לאור ידיעה ממקור ראשון על חלקם של פולנים בשוד רכוש יהודי, בהפקרת היהודים, בהסגרתם ואף ברציחתם, ועוד. במקביל למזעור תופעת רצח יהודים בידי פולנים פנה האתוס הפולני המתגבש לצבוע את העבר הפולני בזמן המלחמה בצבעים של גילויי גבורה כנגד הכובש והתגייסות לעזרת היהודים - בבחינת "סבל משותף".¹⁴

הנרטיב הישראלי לעומת זאת היה שונה. ב-1986 פרסמו ישראל גוטמן (Gutman) ושמואל קרקובסקי (Krakowski) ספר משותף ובו טענו לעוינות כלפי יהודים בכל שדרות החברה הפולנית, החל בממשלה הגולה, עבור דרך לוחמי ארמיה קריובה (Armia Krajowa) וכלה בפשוטי העם.¹⁵ הנרטיב הפולני, המציג התגייסות פולנית נרחבת לעזרת היהודים, והנרטיב היהודי, השולל זאת, התקדמו בשני מסלולים שונים.¹⁶ בינתיים חלו בפולין שינויים חברתיים ופוליטיים שהביאו לקריסת מסך הברזל ב-1989 ולהקמת משטר דמוקרטי. בעקבות פרסומים שונים למן סוף שנות השמונים נפתח בפולין העיסוק גם בהיבטים שליליים של יחס הפולנים ליהודים בתקופת המלחמה,¹⁷ אלא שרק חלק קטן מן המחקר הניכר בשתי הזירות על יחסי יהודים-פולנים עסק

¹² למכתבים שכתב מן המסתור, ראו עמנואל רינגלבלום, "מכתבים", בתוך גוטמן, ישראל (עורך), **עמנואל רינגלבלום, האדם וההיסטוריון**, ירושלים: יד ושם, תשס"ו, עמ' 19-69. מכתבי המקור שמורים בתיק מס' 3162 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹³ Philip Friedman, *Their Brothers' Keepers*, New York: Crown Publishers, 1957; מ' בארוויטש, **ארישע פאפירן**, הקדמה: יעקב פאט, בוענוס-איירעס: צאנטראל פארבאנד פון פוילישע יידן אין ארגענטינע, 1955; Tatiana Berenstein, *Pomoc Żydom w Polsce*, Warszawa: Polonia, 1963; Szymon Datner, *Las sprawiedliwych. Karta z dziejów ratownictwa Żydów w okupowanej Polsce*, Warszawa: Książka i Wiedza, 1968

¹⁴ מה שמסביר את תפוצתם הרחבה של ספרי זיכרונות שכתבו פעילי ז'גוטה, כגון: Władysław Bartoszewski and Zofia Lewin, *The Samaritans*, New York: Twayne Publishers, 1970; Arczyński, Marek i Wiesław Balcerak, *Kryptonim Żegota: z dziejów pomocy Żydom w Polsce 1939-1945*, Warszawa: Czytelnik, 1983. לסקירה על התפתחות ההיסטוריוגרפיה הפולנית אחרי המלחמה, ראו Michael C. Steinlauf, *Bondage to the Dead: Poland and the Memory of the Holocaust*, Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 1997.

¹⁵ Gutman, Israel and Shmuel Krakowski, *Unequal Victims: Poles and Jews during World War Two*, New York: Holocaust Library, 1986, p. 143. לדבריהם, ללא סיוע פולני מקומי התקשו הגרמנים להבדיל בין יהודים לפולנים (שם, עמ' 196). ראו גם יוסף קרמיש, "יחסם של פולנים אל היהודים בימי שואה ומרד", **דפים לחקר השואה והמרד**, סדרה שנייה: מאסף ב (תשל"ג), עמ' 248-258; Havi Dreifuss, *Changing Perspectives on Polish-Jewish Relations during the Holocaust*, Jerusalem: Yad Vashem, 2012. רוברט ג'ליטלי (Gellately) מעלה טענה דומה ביחס לחברה הגרמנית: הגסטפו לא היה יכול לתפוס את המפירים של חוקי הגזע ללא התגייסות מרצון של אזרחים גרמנים; Robert Gellately, *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany*, New York: Oxford University Press, 2001.

¹⁶ חוי דרייפוס, **"אנו יהודי פולין?"**, ירושלים: יד ושם, תש"ע, עמ' 18-19. ראו גם שמואל קרקובסקי, "היחסים בין היהודים לבין הפולנים בשנות השואה - גישות חדשות וישנות בהיסטוריוגרפיה הפולנית", **יד ושם - קובץ מחקרים** י"ט (תשמ"ט), עמ' 251-269.

¹⁷ יאן בלוונסקי, "פולנים מסכנים מביטים בגטו", **יד ושם - קובץ מחקרים** י"ט (תשמ"ט), עמ' 271-281; מיכל צ'יחי, "בין פולנים ליהודים: הדפים השחורים של מרד וארשה", בתוך מירי פז (עורכת), **החשבון הפולני**, מפולנית: מירי פז, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2007, עמ' 163-182; יאן טומש גרוס, **שכנים**, מפולנית: יז' מיכאלוביץ', ירושלים: יד ושם, תשס"ב. הוויכוח הציבורי התמקד בחלקם של פולנים בגורל היהודים: הצלה - עמידה מנגד - הסגרה - רצח. מצד אחד של המתרס ניצבו עיתונאים, אנשי רוח והיסטוריונים שהעלו על נס את פועלם של פולנים בהצלת יהודים, ובהם ברטושבסקי (בתחילת הפולמוס), ארצ'ינסקי, פאולסון, קוצ'ינסקי או שפנו לגמד עוולות פולניות או להסבירן כתגובת נגד לעמדות יהודיות, ובהם סטשמבוש (Strzembosz), שארוטה (Szarota), ז'קובסקי (Żakowski) ועוד. לעומתם הדגישו עיתונאים, אנשי רוח והיסטוריונים אחרים - פולנים, כגון יאן בלוונסקי, מיכל צ'יחי, יאן טומש גרוס, יואנה טוקרסקה-באקיר (Tokarska-Bakir), חנה שוידה-ז'ימבה (Hanna Świda-Ziemba), וישראלים, כגון יוסף קרמיש, שמואל אטינגר, ישראל גוטמן, דוד

בעולמם של המסתתרים. זאת ועוד, עיקר התיעוד ששימש כבסיס לוויכוח היה חומר שכתבו פולנים - תכתובות של חברי מחתרת פולנית, תכתובות מנהליות, פרוטוקולים של משפטים ועוד - ועל כן האיר את הסוגיה מזווית המציל ולא מזווית הנתמך;¹⁸ ואילו עדויות בנות הזמן של קרבנות ההתייחסות העוינת, ששהו באותה עת בוורשה, טרם זכו לחשיפה הולמת;¹⁹ אלה גם אלה לא בחנו את אוסף הפניות לעזרה שלפנינו; אוסף זה מתעד את האיום היומיומי שנשקף למסתתרים מסביבתם.

מרכיב נוסף בסוגיית יחסי פולנים-יהודים אשר זכה לעיסוק מחקרי הוא יחס מוסדות פולניים מחתרתיים לשאלת היהודים (השמדה, מרד, סחיטת היהודים ועוד). למחתרת הפולנית נודע משקל רב בציבור הפולני, ועמדויה הרשמיות היו יכולות להשפיע על גישתו לגורל היהודים. יתרה מזאת, הממשלה הפולנית הגולה הייתה יכולה להשפיע גם על הקצאת משאבים. לדברי דוד אנגל, אחד החוקרים המובהקים של נושא זה, קיומה של מערכת אינטרסים סבוכה גרמה לממשלה הגולה להקצות בלא התלהבות תקציבים מסוימים להצלת יהודים בפולין כתוצאה מלחצים של ארגונים יהודים, ורב היה המרחק בינם לבין הגשמתם בפועל.²⁰ המהלכים מאחורי הקלעים שהוא חושף מלמדים כי השאלה היהודית לא עמדה בראש מעייניה של ממשלת פולין בגולה וביכולתה היה לעשות יותר למען אזרחיה היהודים של פולין.²¹ ההימנעות מכך יצרה את מציאות חייהם - או מותם - של המסתתרים - קצבה שלא די בה, פעמים מתמהמהת ופעמים מתכווצת. מחקרו של אנגל מעניק תוקף עובדתי לתחושת התלות הקשה העולה ממכתבי מסתתרים יהודים; שרירותיות, מסתבר, עמדה לא רק בבסיס החלטת בעלי הבית להשאירם בחיים, אלא גם בבסיס פעולתו של הגורם המוסדי שקבע את קצבתם. בתגובה לכך נקטו לעתים מסתתרים בצעדים שלא היו נוקטים בימים כתיקונם - נטילת סיכון, תחינה, פנייה לפרוטקציה ואף שימוש בשקר. ניתוח התמודדותם של "משתמשי הקצה" - פעילי שטח ומסתתרים יהודים - עם הקצבה החודשית המשתנה שקיבלו ממוסדות אלה מצביע, כפי שמראה מחקרי, על השלכותיה הרות הגורל של מדיניות הממשלה הפולנית הגולה על החוליה האחרונה בשרשרת, מקבלי התמיכה.

אנגל וחוי דרייפוס, את חלקם של פולנים בהסגרות ובמעשי רצח, וטענו שתמונת ההצלה שהוצגה ורודה פחות. להרחבה, Antony Polonsky and Joanna Michlic (eds.), *Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2004; Joshua D. Zimmermann (ed.), *Contested Memories: Poles and Jews during the Holocaust and its Aftermath*, New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 2003.

¹⁸ למשל, Bartoszewski, *The Samaritans*, 1970; Teresa Prekerowa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942-1945*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1982; Nechama Tec, *When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland*, New York: Oxford University Press, 1986.

¹⁹ אם כי זכו לחשיפת מה במחקרים על ניצולים, כגון Paulsson, *Secret City*, 2002; Małgorzata Melchior, "The Holocaust Survivors who passed as Non-Jews - in Nazi Occupied Poland and France. The Comparison of the Survivors' experience", in Warsaw University, Poland; Institute of Applied Social Sciences; Joanna B. Michlic, *Jewish Children in Nazi-Occupied Poland: Survival and Polish-Jewish Relations during the Holocaust as Reflected in early Postwar Recollections*, Jerusalem: Yad Vashem, 2008; Nechama Tec, "Hiding and Passing on the Aryan Side: A Gendered Comparison", in Zimmermann, Joshua D. (ed.), *Contested Memories: Poles and Jews during the Holocaust and its Aftermath*, New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 2003, pp. 193-211; Lenore J. Weitzman, "Living on the Aryan Side in Poland: Gender, Passing, and the Nature of Resistance", in Ofer, Dalia and Leonore J. Weitzman (eds.), *Women in the Holocaust*, New Haven, CT: Yale University Press, 1998.

²⁰ David Engel, *Facing a Holocaust: The Polish Government-in-Exile and the Jews, 1943-1945*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1993, pp. 138-167.

²¹ דוד אנגל, "שאלת היהודים בפולין בתקופת השואה: גישתה של ממשלת פולין הגולה", בתוך ברטל, ישראל וישראל גוטמן (עורכים), **קיום ושבר: יהודי פולין לדורותיהם**, ירושלים: הוצאת שזר, תשנ"ז, עמ' 507-521.

גם לרדיפת יהודים בידי פולנים - סחיטה, גזל רכוש, הסגרה ורצח - הייתה השפעה על גורל המסתתרים. סחיטות, כפי שטוען דריוש ליביונקה (Libionka), היו איום קיומי על מסתתרים יהודים בצד הארי.²² רדיפת יהודים באזורי הספר של פולין זכתה לאחרונה למחקר נרחב אצל יאן גרבובסקי (Grabowski), ברברה אנגליקינג (Engelking) ואנדז'יי ז'ביקובסקי (Andrzej Żbikowski).²³ אף שחיבורים אלה עוסקים באזורים כפריים ולא בכרך, חלק מדינמיקות הרדיפות המתוארות שם התקיימו גם בוורשה ועל כן הבנתן רלוונטית לענייננו. יש אפוא תשתית מחקרית הנוגעת למלשינים ולמאפייניהם, אך המחקר ביחס לעולמם של המסתתרים בוורשה רחוק מלהיות שלם.

להצלת יהודים היו צורות רבות, והצלה תמורת תשלום היתה אחת מהן. גרבובסקי מציע לא להדיר ממחקר ההצלה את הפולנים שעשו זאת בעד כסף; עבור רבים היה זה משום ניסיון להתנהג בנורמליות בסיטואציה בלתי נורמלית.²⁴ אך לעתים, כפי שהוא מראה, דק היה הגבול בין הצלה להסגרה: חלק מן המסתתרים גירשו את היהודים שגרו אצלם ברגע שכספם אזל. מחקרו מדגים עד כמה תלותם של המסתתרים במסתתרים הייתה מוחלטת; קיום זה על חוט השערה הקרין על תלות המסתתרים בגורמים נוספים - במשאבים כספיים, ביכולת הישרדות ברחוב (שליטה בשפה, מראה, ביטחון עצמי, תעודות), בקשרים עם מכרים פולניים ועם חברים לתנועה. גם תלות זו נדרשת לעיון נוסף.

בין המסתתרים היו גם ילדים, וחלקם זכה לתמיכת הז'גוטה. אף שהצלת ילדים זכתה למחקר ענף,²⁵ הרי שהאופן שבו הם או מגניהם תיארו את קשייהם בעת ש"הברזל עוד היה חם" טרם נבדק.

על הז'גוטה, מבנה ופעולתה, פורסמו מחקרים, קובצי תעודות ומאמרים רבים המשמשים תשתית חשובה להבנת פעילותה.²⁶ חוקרים פולנים ובהם פרקרובה (Prekerowa) וקונרט (Kunert) התבססו על מגוון של

²² דריוש ליביונקה, "איגוד המאבק המזוין של 'צבא המולדת' (ZWZ - AK) ונציגות הממשלה (הדלגטורה) של הרפובליקה הפולנית מול השמדת יהודי פולין", דפים לחקר תקופת השואה כ"ב (2008), עמ' 147. ראו גם Dariusz Stola, "The Polish Government-in-Exile and the Final Solution: What Conditioned Its Actions and Inactions?", in Zimmermann, Joshua D. (ed.), *Contested Memories: Poles and Jews during the Holocaust and its Aftermath*, New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 2003, pp. 85-96; and Shmuel Krakowski, "The Attitude of the Polish Underground to the Jewish Question During the Second World War", *Ibid*, pp. 97-106.

²³ יאן גרבובסקי מצביע על מעורבותם העמוקה של פולנים בצידי יהודים בדומברובה טרנובסקה (Dąbrowa Tarnowska), אזור כפרי בדרום-מזרח פולין: Jan Grabowski, *Hunt for the Jews: Betrayal and Murder in German-Occupied Poland*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2013. את תמונת הראי של מציאות אלימה זו מציגה ברברה אנגליקינג בתיאור ההיבט הרגשי-חוויתי של יהודים שהיו קרובות להסגרה בידי פולנים באזורים כפריים בפולין: Barbara Engelking, "Murdering and Denouncing Jews in the Polish Countryside, 1942-1945", in Gross, Jan T. (ed.), *The Holocaust in Occupied Poland: New Findings and New Interpretations*, Berlin: Peter Lang, 2012, pp. 55-82. גם אנדז'יי ז'ביקובסקי כותב על מנגנוני רדיפה באזורי הכפר: Andrzej Żbikowski, "Night Guard": Holocaust Mechanisms in the Polish Rural Areas, 1942-1945", in Gross, Jan T. (ed.), *Ibid*, pp. 161-178. Gross, Jan Tomasz and Irena Grudzinska-Gross, *Golden Harvest: Events in the Periphery of the Holocaust*, Oxford: Oxford University Press, 2012.

²⁴ Jan Grabowski, "Rescue for Money: Paid Helpers in Poland, 1939-1945", in Bankier, David (ed.), *Search and Research*, Jerusalem: Yad Vashem, 2008, p.9.

²⁵ אמונה נחמני גפני, **לבבות חצויים: הוצאת ילדים יהודים מבתי נוצרים בפולין לאחר השואה**, ירושלים: יד ושם, תשס"ו; נחום בוגנר, **בחסדי זרים**, ירושלים: יד ושם, תשס"א. על כך יש להוסיף את ספרה של יואנה מיכליץ עתיר התובנות על התמודדויותיהם של ילדים יהודים בוורשה הארית, המבוסס על עדויות שמסרו מיד אחרי המלחמה; Michlic, *Jewish Children in Nazi-Occupied Poland*, 2008.

²⁶ יוסף קרמיש, "פעלה של המועצה לעזרת היהודים (מועצת ז'גוטה) בפולין הכבושה", בתוך גוטמן, ישראל (עורך), **נסיגות ופעולות הצלה בתקופת השואה: הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השני של חוקרי השואה, ירושלים, ניסן תשל"ד - אפריל 1974**, ירושלים: יד ושם, תשל"ו, עמ' 330-306; Arnon Rubin, *Facts and Fictions about the Rescue of the Polish Jewry during the Holocaust*, Vol. 2 and 3, Tel Aviv: Tel Aviv University Press, 2003; Andrzej Krzysztof Kunert (ed.), *"Zegota" The Council for Aid to Jews 1942-1945*, Warsaw: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2002; Tomaszewski and Werbowski, *Code Name: Zegota*, 2010; Teresa Prekerowa, "The Relief Council for Jews in Poland, 1942-1945", in Abramsky, Chimen; Jachimczyk, Maciej; Polonsky, Antony (eds.), *The*

מקורות – מסמכים, ריאיונות וכו' – והצביעו על רוחב הסיוע ליהודים.²⁷ אחרים, מנגד, ובראשם חוקרים יהודים, התמקדו בפער שבין פעילות הז'גוטה לבין ייצוגה בהיסטוריוגרפיה הפולנית והציבו את מעשיה הממשיים בהקשר היסטורי רחב.²⁸ שלל מחקרים אלה – מאת פעילי הצלה לשעבר (ברטושבסקי [Bartoszewski], ארצ'ינסקי, פרקרובה) ומאת נתמכים לשעבר (רובין [Rubin], ורבובסקי [Werbowski]) כאחד, עובדה שהשפיעה לעתים על עמדות הדוברים – הציגו את מורכבות המועצה ואת תחומי פעילותה. אף שהם הניחו תשתית חשובה להבנתה, הם לא עסקו בהתמודדותו האינדיבידואלית של המסתתר.

אחד החוקרים שהתייחס באופן ממשי להסתתרות בצד הארי של ורשה הוא גונאר פאולסון, שהקדיש לכך את ספרו. לטענתו בוורשה פעלה מעין רשת חשאית שקישרה בין יהודים לפולנים, בין מצילים לסחטנים.²⁹ הוא נקב במספר גבוה של מצילים פולנים (90,000) ושל מסתתרים יהודים (28,000) לעומת מספר נמוך של סחטנים (3,000),³⁰ אלא שחישוביו וטיעונו לוקים במגמתיות, והוא נוטה לסלקטיביות בבחירת מקורות וציטוטים.³¹ לא זו בלבד שמספר המסתתרים היהודים היה נמוך בהרבה, גם תופעת ההלשנות הייתה רחבה בהרבה.³² למעשה, פאולסון בנה באמצעים מגמתיים וסלקטיביים תמונת עולם של ורשה הארית הרחוקה מן המציאות³³ – חיי היהודים בוורשה, על פי הנרטיב שלו, היו אמנם קשים אך נסבלים שכן "נביתו של האנטישמי הפולני היתה גרועה מנשיכתו" ו"היהודים במסתור לא היו בודדים וחסרי אונים כל כך כפי שהם חשו את עצמם".³⁴ בקשות העזרה הנואשות שבאוסף ברמן – ותכתובות פעילי המחתרת שטיפלו במסתתרים – מצביעות על תמונה הפוכה: יהודי ורשה היו נתונים בסכנה ממשית, ורבים מהם נספו בגלל סחיטה או הלשנה

Jews in Poland, Oxford: Blackwell, 1986, pp. 161-176. לא כל החוקרים ביקורתיים באותה מידה. קונרט סוקר רק תעודות מחתרתיות המציגות את ארגוני המחתרת הפולניים באור חיובי; טומשבסקי וורבובסקי לוקות בהאדרת המצילים, בפשטנות יתר (הז'גוטה מוצגת כתופעה א-היסטורית) ובהיעדר אבחנה בין יעדי הארגון לבין יישומם, בין העמדות השונות של חבריו, בין מוטיבציה "מלמטה" לבין הפונקציה שמילא הארגון בסדר היום של הממשלה הגולה.

²⁷ הוא הדין לגבי ספרי זיכרונות שכתבו פעילי מחתרת אחרי המלחמה: Bartoszewski and Lewin, *The Samaritans*, 1970; Arczyński and Balcerak, *Kryptonim "Żegota"*, 1983. ז'ביקובסקי מותח ביקורת על מרק ארצ'ינסקי על שהמעיט מהיקף האנטישמיות ששררה בפולין בתקופת המלחמה ועל מסקנתה של נחמה טק כי רק 16 אחוז מן הפולנים שהצילו יהודים עשו זאת ממניעים חומריים: אנדז'י ז'ביקובסקי, "אנטישמיות, סחטנות, שיתוף פעולה עם הגרמנים: יחסי פולנים-יהודים תחת הכיבוש הגרמני במלחמת העולם השנייה", **דפים לחקר תקופת השואה** כ"ב (2008), עמ' 169-238 (התייחסותו אל ארצ'ינסקי ואל טק נמצאת בעמודים 193 ו-206, בהתאמה).

²⁸ קרמיש, "פעלה של המועצה לעזרת היהודים", עמ' 306. רובין בוחן נושאים הנוגעים לז'גוטה (כגון מקורות כספיים, תקציב חודשי הנדרש לקיום ועוד), מציג נתונים סטטיסטיים לצד התייחסויות של חברי מחתרת לשעבר; אלא שעמדותיהם של היסטוריונים רלוונטיים מתוארות במשורה, והטון הנצי שלו, המריר, נוטה לסובייקטיביות ומגביל את תחולת מסקנותיו. ראה Rubin, *Facts and Fictions*, Vol. 2, p. 117.

²⁹ Paulsson, *Secret City*, 2002.

³⁰ *Ibid*, p. 5.

³¹ השוו למשל Paulsson, *Secret City*, p.12, 96; רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 220, 229.

³² אם, כפי שהוא טוען, בהסתרת כל יהודי היו מעורבים שלושה פולנים, קל וחומר שכך היה גם בתחום ההלשנות. ואם יועלה הטיעון שאותן כנופיות מלשינים עברו מיהודי ליהודי, קרי, שמספר המלשינים היה מצומצם, אותו היגיון יכול להיות תקף גם לגבי המצילים, קרי, שמספר קטן של מצילים פרש את חסותו על יהודים רבים. אולם את מספר המלשינים הפולנים אין הוא מעריך ב-90,000, אלא ב-3,000 בלבד, מה שסותר את הקביעה של רינגלבלום, כי "אין לך יהודי [...] שלא היה לו עסק עם [הסחטנים]" (רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 231).

³³ גונאר פאולסון טוען כי עשרות אלפי פולנים (!) בוורשה הכבושה עמדו לצדם של היהודים והמתו – ללא תוחלת – ליהודים שסירבו 'לבחור' לברוח לצד הארי", כותבת חוי דרייפוס. ראו חוי דרייפוס, "אנו יהודי פולין?": **היחסים בין יהודים לפולנים בתקופת השואה מן ההיבט היהודי**, ירושלים: יד ושם, תש"ע, עמ' 22. בחיבור אחר שלה היא מערערת את המסד הסטטיסטי לחישוביו ומציגה את שרירותיותם; Derifuss, *Changing Perspectives*, chapter 2.

³⁴ Paulsson, *Secret City*, pp. 163, 164 (respectively).

או גירוש לרחוב לאחר שהתרוששו. ניתוח המכתבים שבאוסף ברמן ילמד על מציאות הקיום של המסתתרים היהודים שלא דרך עדשות אנכרוניסטיות.

גם מלגוז'טה מלכיוור (Małgorzata Melchior) עוסקת בקשיי הנמלטים לצד הארי; במחקרה ההשוואתי על יהודים ששרדו בעזרת ניירות מזויפים בצרפת ובפולין היא בוחנת את האיומים שנשקפו למסתתרים ואת האסטרטגיות שהם נקטו ומגיעה למסקנה שחווית השורד בצרפת ובפולין הייתה בבסיסה דומה וגבתה מן היהודי המתחזה מחיר רגשי דומה.³⁵ מחקרה מצביע על זיקה בין איומים, אסטרטגיית הישרדות ומחיר רגשי. אלא שהבסיס למחקרה הוא ריאיונות שהעניקו ניצולי שואה שנים רבות אחרי המלחמה, ואפשר ששאלותיה ותשובותיה כאחד נצבעו בחותם הזמן החולף.

על היסטוריה של חיי יומיום מחד גיסא ועל עיבוד רגשי-חוויתי מאידך גיסא כתבו רבים וטובים, ובהם אפלפלד (Appelfeld), גרברני (Garbarini), גופמן (Goffman), לודקה (Luedtke), גולדברג (Goldberg) ולה קפרא (LaCapra). גם אנגלקינג ולאוצ'ק (Leociak) התייחסו לנטל המוראות שידעו יהודים בתקופת הגטו ובעיקר עם חיסולו.³⁶ עם זאת, עד כה לא נבחנו תוצרי כתיבה של מסתתרים שחברו בזירה גיאוגרפית, כרונולוגית ופונקציונלית צרה אחת, כמו זו שפירותיה מונחים לפנינו.³⁷

כפי שהראיתי, לעבודה שלי יש תשתית מחקרית ומקורית ענפה. עם זאת, המקורות שבידי, פניות לעזרה מאוסף ברמן, טרם זכו לניתוח שיטתי, והשאלות שאני מציב על סמך מקורות אלה טרם נשאלו. אני מקווה שהשילוב בין התשתית המחקרית, המקורות הייחודיים ושאלות המחקר יניב תשובות לשאלות חדשות וישנות כאחד.

על בסיס המקורות אשרטט תחילה את מאפייני היהודים שפנו לעבור מן הגטו אל הצד הארי ואעמוד על ההכנות החומריות והארגוניות שהם ערכו לקראת המעבר. בפרק השני אבחן את התמודדותם של המסתתרים היהודים בצד הארי עם קשיים שונים, כגון רכוש, דיור, בריאות, ביגוד ועוד, ואראה כיצד רק לאחר שמיצו את משאביהם והתקשו לשרוד עוד בכוחות עצמם פנו לבקש עזרה מארגוני הסיוע המחתרתיים. בפרק השלישי אבחן את תהליך הפנייה לעזרה, אבדוק כיצד נוצר הקשר עם פעילי המחתרת, מי היו היהודים שפנו אליהם, ואילו נימוקים הם בחרו לשטוח בפניותיהם לעזרה. כמו כן אבדוק בפרק זה מה היו השיקולים של פעילי המחתרת בחלוקת הקצבאות ואפרט את הדרישות שהוצבו לנתמכים כתנאי לקבלת הקצבה. בפרק הרביעי והאחרון אבדוק בפרוטרוט כיצד השפיעה קבלת התמיכה על התמודדותם של היהודים בצד הארי עם

³⁵ Małgorzata Melchior, "The Holocaust Survivors", 2005. ועל כך יש להוסיף עוד השלכות מגדריות: Marion Kaplan, "Gender: a Crucial Tool in Holocaust Research", *Lessons and Legacies IV* (2003), pp. 163-170 וגברים בצל השואה, יד ושם ומכון בן-גוריון, ירושלים ובאר שבע תשע"ג; Tec, "Hiding and Passing on the Aryan Side", pp. 193-211; Weitzman, "Living on the Aryan Side in Poland", 1998; Dalia Ofer, "The Contribution of Gender to the Study of the Holocaust", in Kaplan, Marion A. and Deborah Dash Moore (eds.), *Gender and Jewish History*, Bloomington: Indiana University Press, 2011, pp. 120-135.

³⁶ Barbara Engelking and Jacek Leociak, *The Warsaw Ghetto: a Guide to the Perished City*, translated from Polish by Emma Harris, New Haven and London: Yale University Press, 2009.

³⁷ Aharon Appelfeld, "Individualization of the Holocaust", in Shapiro, Robert Moses (ed.), *Holocaust Chronicles: Individualizing the Holocaust through Diaries and Other Contemporaneous Personal Accounts*, Hoboken, N.J.: Ktav, 1999; Alexandra Garbarini, *Numbered Days: Diaries and the Holocaust*, New Haven and London: Yale University Press, 2006; Erving Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life*, Garden City, New York: Doubleday, 1959; Alf Luedtke, "What is the History of Everyday Life and Who Are Its Practitioners?", in idem. (ed.), *The History of Everyday Life: Reconstructions, Historical Experiences and Ways of Life*, Princeton: Princeton University Press, 1995, pp. 3-40; עמוס גולדברג, **טראומה בגוף ראשון: כתיבת יומנים בתקופת השואה**, אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2012; דומיניק לה קפרא, **לכתוב היסטוריה, לכתוב טראומה**, מאנגלית: יניב פרקש, תל אביב: רסלינג, 2001.

מצוקותיהם השונות. בכך אני מקווה להאיר באור חדש את תופעת ההסתתרות היהודית בצד הארי של ורשה ולהראות שגם בתוכה התחוללו שינויים שניתן לאתר בהם מגמות.

פרק א: מעבר לצד הארי

1. פרופיל העוברים ושיקולי מעבר

ניסיונות המעבר של יהודים לצד הארי של ורשה התגברו בעיקר אחרי אקציות: אחרי האקציה הגדולה (22 ביולי עד 12 בספטמבר 1942), אחרי אקציית ינואר (18 עד 22 בינואר 1943) ובזמן חיסול הגטו (19 באפריל עד 16 במאי 1943). העוברים היו יהודים ורשאים ופליטים שרוכזו בגטו ורשה בשנות קיומו. בקיץ 1943 הגיעו לוורשה גם ניצולי גטאות אחרים שחוסלו וכן נמלטי מחנות.³⁸

על ההחלטה אם לברוח מהגטו השפיעו ידיעות שהסתננו לגטו. יהודי הגטו קיבלו עדכון על מצוקות אחיהם בחוץ דרך מבריחים, עובדים בפלוגות עבודה (פלצובקות), עובדים פולנים במפעלים ועוד. היו שיצאו מהגטו ושבאו אליו לאחר שלא הסתדרו בחוץ, וגם הם סיפרו את שראו עיניהם.³⁹ לדברי ברברה אנגלקינג,

עזיבת הגטו לא הייתה קשה כל כך מבחינה טכנית כשם שהייתה קשה מבחינה פסיכולוגית. פירוש ההחלטה לעזוב את הגטו היה להיפרד מן המשפחה, להסתיר את זהותך, לחיות באי-ודאות אשר לגורלך, לחיות במתח תמידי ובערנות מתמדת, להיות חשוף לחשדנות, לסחיטה ולהסגרה לידי הגרמנים [...] החשוב מכול היה שיהיה לך לאן ללכת. שערי הגטו שרצו מלשינים.⁴⁰

נראה שהמציאות הקשה בצד הארי הייתה ידועה ליהודי הגטו.⁴¹ החשש לעבור לצד הארי לא נבע מחרדה סתמית מפני הלא מוכר, אלא מפחד מבוסס משלל האיזמים שבו. מהתיעוד הרב באוסף ברמן מאשר זאת. אביא דוגמה אחת: טקסט שכתב יהודי בצדה הארי של ורשה בקיץ 1943:

הצד הארי: הידיעות משם היו טרגיות. כבר המעבר לצד הארי היה לעתים סיוט. המבריחים 'הקבילו' את פני הנכנסים, שדדו אותם, לעתים אף את הבגדים שעל גופם. הדברים שנשלחו מהגטו לצד הארי

³⁸ ברמן, מימי המחתררת, עמ' 80-81; Paulsson, *Secret City*, p. 57; בוגנר, בחסידי זרים, עמ' 131. להתקבצות פליטים בוורשה ראו גם תיקים מס' 5649, 5723, 5736, 5819, 5969 (בריחה מרכבות) וכן 5777, 5782, 5794 (בריחה ממחנות), אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג.

³⁹ למשל, יולה ולדמן לבית ורטהיים (Jula Waldman nee Wertheim) יצאה מהגטו עם שתי בנותיה כדי לבקר את אחותה אלה רוזנבלט (Ela Rozenblat) בצד הארי. סחטנים שעקבו אחריה עד דירת אחותה שדדו אותה. בעקבות הזעזוע שבה עם בנותיה לגטו. היא ואחת מבנותיה נספו בהמשך. ראו תיק מספר 33831, מדור רישום מרכזי, אבלה"ג. צאלק פרחודניק (Calek Perechodnik), שקבע כי מכל 20 יהודים שיצאו מהגטו חזרו אליו 18 בהיעדר פתרון בצד הארי, מביא סיפורים דומים; ראו צאלק פרחודניק, התפקיד העצוב של התיעוד: יומן במחבוא, מפולנית: אורי אורלב וצופיה שיבר, ירושלים: כתר, 1993, עמ' 181, 228.

⁴⁰ ברברה אנגלקינג-בוני, "הבדלים פסיכולוגיים בין פולנים ליהודים בתקופת המלחמה: מבט מוורשה הכבושה", בשביל הזיכרון 39 (תשס"א - 2000), עמ' 8.

⁴¹ טענתו של פאולסון (Paulsson, *Secret City*, p. 12), לפיה חששם של יהודי הגטו לעבור לצד הארי היה מופרז מאוד, איננו עומד במבחן המציאות; לאור הבעייתיות הנרטיבית של ספרו, סוגיה שהצגתי במבוא, אגביל את הפנייה למחקר לפרטי מידע קונקרטיים בלבד.

אבדו לעתים בדרך. הסחיטה שעסקו בה בעלי הבתים, נערים מתבגרים ברחוב, המשטרה, הסוכנים - הייתה תופעה רגילה. בכל אדם חיפשו את היהודי. הצד הארי היה אפשרות להצלה רק אם היו לך ידידים פולנים שהיו מוכנים לסכן את עצמם או אם הייתה לך חזות מתאימה שאפשרה לך תנועה חופשית יחסית בעיר. אבל גם תנאים אלה לא היו ערובה מוחלטת לביטחון, שכן יכול היה מישהו ממכריך מלפני המלחמה לזהות אותך, והרי לא היה אפשר לדעת אם אינו מתפתה להפיק מכך רווחים קלים. השגת דירה ועבודה היו משימה קשה ביותר. אם לא הייתה לך כתובת מוגדרת, מוסכמת מראש, להסתתר בה, נאלצת למצוא מקום מגורים אקראי אצל אנשים שהפיקו מכך רווחים. אין ספק שפולנים רבים עשו זאת כדי להציל עצמם מרעב, ואם מגורי היהודים היוו את מקור הכנסתם, היו מקרים שבהם בעלי הבתים נהגו בהם בנדיבות וביושר. אך הרוב ניצל מצב זה כדי לסחוט עוד ועוד ללא בושה. לפיכך המקומות 'היקרים' התגלו לעתים קרובות כקטלניים.⁴²

לראייה זו של המציאות הקיימת מחוץ לגטו היו השלכות על הפרופיל המעמדי של היהודים שפנו לעבור לצד הארי, ולפחות על הפרופיל של אלה שעשו זאת באופן מתוכנן; לדברי ולאדקה פלטל-מינדז'צקי (Władka Peltel - Miedzyrzecki), קשרית הבונד, רק בודדים ממוצאי המקלט בצד הארי נמנו עם השכבות העניות:

חסרים היו את הכסף הדרוש ליציאה, לא היו להם מכרים בין הפולנים, והדיבור הפולני שבפיהם לא היה תקין. הם היו קרבנותיהם הראשונים של הגרמנים. מרבית הניצולים היו לפני המלחמה אנשים אמידים ובעלי מעמד; סוחרים, תעשיינים, אנשי עסקים. אחרים נמנו עם המקצועות החופשיים, רופאים, עורכי-דין, מהנדסים, מורים ופקידים. מקצתם של יהודים הביאו עמם לצד הארי כסף ועדיים. סבורים היו, כי די בזה עד לאחר המלחמה, ועל כן תכננו את עתידם, ונתנו אמון בידידיהם הפולנים שעמם קיימו מגע.⁴³

ואכן, יומנים של מסתתרים מראים כי הון עצמי היה חיוני להישרדות מחוץ לגטו: יהודים אלו היו זקוקים לכסף לצורך בריחה, הברחת רכוש, השגת דירה, שכירת דירה, התקנת מקום מסתור, הוצאות קיום, השגת תעודות, תשלום כופר לסחטנים ועוד.⁴⁴ זאת ועוד, גם רשימות נתמכים מאוסף ברמן, שהוכנו בידי פעילי מחתרת לצורך חלוקת הקצבאות, מלמדות כי חלק לא מבוטל מן היהודים שעברו לצד הארי נמנו עם המעמדות המבוססים.⁴⁵

⁴² מובאה זו מפיו של אינפורמנט יהודי, המונה את סכנות הצד הארי ומסביר שידיעתן עצרה רבים מלברוח אליו, הופיעה בדו"ח מחתרת שחובר בוורשה בקיץ 1943. מחבר הדו"ח אמנם הסתייג מדברי האינפורמנט והדגיש את הושטת העזרה מצד פולנים, אך אדולף ברמן ציין בכתב ידו לצד דברי מחבר הדו"ח, "הדברים אינם בדיוק כך". ראו תיק מספר 5959 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. בין שהדברים היו כך או אחרת, לענייננו חשובה העובדה שיהודים בגטו היו ערים לסכנות בצד הארי, ואלה שפנו לברוח ביקשו להיערך לקראתן.

⁴³ ולאדקה-פייגל פלטל-מינדז'צקי, **משני עברי החומה**, מיידשי: צבי ארד, תל אביב ולוחמי הגטאות, הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, תשכ"ג (1962), עמ' 200. יצחק צוקרמן אמר דברים דומים אך ציין שגם פועלים, אנשי האינטליגנציה העובדת, נמנו עם העוברים; ראו, יצחק צוקרמן, **שבע השנים ההן: 1939-1946**, תל אביב ולוחמי הגטאות, הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, תש"ן, עמ' 356, וכן דברים דומים אצל מיכאל זילברברג, **יומן וארשה 1945-1939**, תל אביב: דביר, 1969, עמ' 86. אדולף ברמן ציין לעומת זאת שבעוד שבאקציה הגדולה עברו לצד הארי אנשים מקרב האינטליגנציה היהודית לצד יחידים אמידים, החל מאקציית ינואר 1943 התרחב פרופיל העוברים לשכבות חברתיות שונות; "הרוב המכריע של היהודים, שבימי פעולות-החיסול היו עוברים במספרים גדולים אל הצד 'הארי', היו אנשים דלי אמצעים: אינטליגנציה עובדת, פועלים וכדומה" (ברמן, **מימי המחתרת**, עמ' 80, 92, בהתאמה); אפשר שהדגש שלו הוא על הבריחות שהתרחשו **בזמן האקציות עצמן**, בניגוד לבריחות שנעשו אחריו, ומכאן הפער בינו לבין פלטל. ואפשר גם שלאורך זמן נמלטים עניים אלה נספו, וכתוצאה מכך שיעורם היחסי בקרב המסתתרים היהודים בצד הארי ירד.

⁴⁴ עמנואל רינגלבלום פירט הוצאות שנכפו על מסתתרים יהודים; רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 228, 239; סווק אוקונובסקי (Sewek Okonowski) סיפר ביומנו שמשפחתו רכשה ואבזרה מבעוד מועד את הדירה שבה הסתתר כעת -

אך כדי לשרוד בצד הארי לא די היה במשאבים כספיים. כפי שכתב יאן גרובובסקי (Grabowski), היהודים העירוניים נותקו ממכריהם על ידי תיחומם בגטאות והוצאתם אל מחוץ לטווח הראייה והתפיסה.⁴⁶ כדי להסתדר בצד הארי, דהיינו, לברוח אליו, לאתר מקום מגורים, להצטייד בתעודות, למצוא פרנסה (מכירת רכוש, עבודה), לרכוש מזון, בגדים ומצרכים, להכין מקום מפלט חלופי ועוד, היה צורך לפרוץ את הניתוק; לשם כך נדרשו קשרים אישיים, מקצועיים או תנועתיים: חברים ומכרים פולנים ו/או יהודים בזהות בדויה שיוכלו לסייע או לתווך בארגון הדברים.⁴⁷ לדוגמה, רק באקט הברחתן של האחיות אירנה ונינה שרשבסקה (Irena and Nina Szerszewska) בינואר 1943 היו מעורבים 11 איש, לא כולל בני משפחה.⁴⁸ מיתרון זה, קשרים, נהנו בעיקר ילידי ורשה (לעומת פליטים מעירויות אחרות) ואנשי האינטליגנציה, שהשתייכותם הסוציו-אקונומית או התנועתית חיברה אותם אל מעגלים חברתיים רחבים.

גורם נוסף שנלקח בחשבון בהתלבטות אם לעבור היה מראה פיזי; אנשים בעלי תווי היכר יהודיים - צבע עיניים, שיער, גון גוף, תווי פנים - היו טרף קל לסחטנים, למסגירים ולכוחות הביטחון. אנשים כאלה בעברם לצד הארי נאלצו לגור "תחת פני השטח", דהיינו, במסתור. ואם יצאו לרחוב, היו נוקטים אמצעים שונים להסוואת תווי פניהם - תלבושת אבל (בתיה טמקין-ברמן), חמצון שיער, חבישת פנים (מארק אדלמן [Marek Edelman]), התחזות למנקי ארובות וצביעת הפנים, הליכה בשעות חשיכה ועוד.⁴⁹

והפקידה אותה בידי זוג פולנים - כדי ששלושה עשר חבריה יוכלו להימלט אליה מן הגטו "ביום הדין" - תיק מס' 32779, מדור רישום מרכזי, אבלה"ג;

מיכאל זילברברג סיפר ביומנו שבסוף יוני 1944 היה עד לגילוי 12 מסתתרים יהודים, ילדים ומבוגרים, שניים מהם רופאים ידועים, בדירת מסתור ברחוב שוונטוירסקה (Świętojerska) מס' 18. **יותר משנה ישבו בחדר אטום ובעל הבית דאג לצורכיהם (היה להם שם גם טלפון ומכשיר רדיו)**. לאחר מריבה בין בעל הבית לאחותו היא הלשינה לגרמנים. כשבאו לאסרם, ירה אחד המסתתרים **באקדחו** באחד הגרמנים והרגו. בחילופי האש נהרגו כל המסתתרים היהודים וכן שני גרמנים. זילברברג ראה כיצד "מכניסים כמה גרמנים פצועים לאמבולנס **ומשאית מוציאה את רכוש היהודים. היה ברור שהם אמידים** [ההדגשות שלי - נ"ר]". הימצאותם של אנשים כה רבים ביחד במסתור במשך שנה, הרופאים שבקרבתם, המכשירים שברשותם, הרכוש, האקדח - כל אלה אכן מעידים על מעמד הכלכלי האמיד - זילברברג, **יומן וארשה**, עמ' 106. מסתור קבוצתי דומה, שסחטנים שדדו עשרות אלפי זלוטי ממסתרתיו האמידים, מתואר גם בתיק מס' 5823 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

⁴⁵ למשל, ברשימת הנתמכים השמורה בתיק מס' 5902 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג, מופיעים אשת קצין בשבי; אלמנת תעשיין; אלמנת מהנדס; עיתונאית; בן של בעל נדל"ן; אשת טייס; קצין ארטילריה; אשת שופט בבית המשפט העליון; קבלן; אשת כימאי; אלמנת סוחר; אלמנת מנהל בית חולים בוורשה; אלמנת עורך דין; רופא שיניים; ראש מחלקה במשרד התחבורה; חוכר אדמות; ממציא פטנטים; מנהל חברת ביטוח; מנהל מפעל; יועצת במשרד התעשייה; בקטריולוגית וכירורגית; מנהלת גימנסיה יהודית; סגן ראש עיר; עורך עיתון; מורה; ציירת; סופר ומתרגם; אשת ציר בפרלמנט; ד"ר למשפטים; תעשיין; מוסיקאי; מנהלת חשבונות ועוד.

⁴⁶ Grabowski, *Hunt for the Jews*, p. 6.

⁴⁷ ראו למשל זילברברג, **יומן וארשה**, עמ' 100-101. לדברי נחמה טק, 95 אחוז מ-308 המסתתרים היהודים שראיינה שרדו בזכות תמיכה מפולנים. להיעדרם של קשרים (או להפניית עורף מצד מכרים) היו השלכות הרות גורל. ב-1995, בתל אביב, סיפרה לה אחת המרואיינות, טולה שוורץ, שעם חיסול גטו ורשה קפץ אחיה מן הרכבת לטרבלינקה וחזר לוורשה ללא פרוטה. לאחר שאיש ממכריו לא נאות לעזור לו, התאבד בקפיצה מבניין גבוה. ראו טק, **נשים וגברים בצל השואה**, עמ' 195. למותר לציין שהצלה של **ילדים** חייבה תיווך והפעלת קשרים מא' ועד ת'; לפרטים ראו יונאס טורקוב, "על הצלת ילדים מגיטו וארשה", **דפים לחקר השואה והמרד**, סדרה שנייה (מאסף א), לוחמי הגטאות ותל אביב: בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, תש"ל, עמ' 256-265; בוגנר, **בחסידי זרים**, עמ' 126-127.

⁴⁸ הלנה שרשבסקה, **הפרק האחרון**, כרך ב', תל אביב ולוחמי הגטאות: הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, תש"ם, עמ' 268-270.

⁴⁹ תיק מס' 2785 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג - יומנה של בתיה טמקין-ברמן. להלן: בתיה טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, מפולנית: אורי אורלב, תל אביב וירושלים: עם עובד ויד ושם, 2008, עמ' 93; רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 222; צוקרמן, **שבע השנים ההן**, עמ' 368; זילברברג, **יומן וארשה**, עמ' 86.

סיכון גבוה במיוחד נשקף לגברים. בעקבות תחיקה גרמנית משנת 1941 חויבו גברים פולנים בגילאי 16-60 להתייצב לעבודת כפייה, ועל כן גברים צעירים שהתהלכו ברחוב היו יעד לביקורת.⁵⁰ יהודי שתעודותיו לא היו תקינות, מראהו או מבטאו מעוררים חשד, ובעיקר נימול – גורלו נחרץ, בין שנעצר על ידי שוטרים ובין שעל ידי סחטנים.⁵¹ גם רמת השליטה בפולנית הייתה גורם בעל משקל בהישרדות. גם במקרה זה נהנו חוגי האינטליגנציה מיתרון, שכן אינטגרציה הייתה לחם חוקם.

לאונורה וייצמן (Weitzman) קבעה שהגורם הראשי להצלחתם או לכישלונם של יהודים לעבור לצד הארי היה מזל צרוף; איני סבור כך. ליזמה, לתכניות הישרדות ולקריאה נכונה של סיטואציה בזמן אמת היה משקל רב בסיכויי ההישרדות, גם אם יד המזל שיבשה אותם לפעמים.⁵² בהתחשב בפרמטרים שמנתי, ידיעות מהצד הארי, משאבים, קשרים, מראה ושפה, ניתן להעריך שלחלק ניכר מן הבורחים לצד הארי, ובעיקר בהפוגות בין האקציות, הייתה תכנית, גם אם לא מושלמת, איך להתקיים מחוץ לחומות. נשאלת השאלה כיצד תכננו להתמודד עם הקשיים בצד הארי.

2. מקורות כספיים ונכסים

כדי ליצור לעצמם עורף כלכלי לתקופת הסתתרות בלתי ידועה ניסו העוברים לצד הארי להגיש לעצמם את כל המקורות הכספיים שעמדו לרשותם: נדל"ן ומניות; רכוש שהופקד אצל מכרים; בגדים ודברי ערך נישאים על הגוף; ותמיכה כספית של קרובים/חברים.

המקור הראשון שעמד לרשות חלק מן העוברים לצד הארי היה נדל"ן או מניות מלפני המלחמה. היו שמכרו נכסים אלה לצורכי קיום. מירה קונסטנטינובסקה (Konstantinowska) התגנבה לגטו כדי להוציא משם מניות שירש חתנה (אדוורד שרשבסקי [Szerszewski]) מאביו, ואת הוצאות הקיום שלה שילמה ממכירה תקופתית שלהן בבנק קטן.⁵³ סטניסלב [שם משפחה לא ידוע], יהודי אחר בצד הארי, כתב לאדולף ברמן שהוא ובת זוגו מכרו נדל"ן ליד פרושקוב (Pruszków) וכן חלקה השייכת לזנון (Zenon), ושהרווחים לאחר התקזזות יכסו את הוצאות הקיום לחודשים מארס-אפריל.⁵⁴ במקרים רבים היו שהעבירו את הבעלות על הנכסים לפולני בתמורה להתחייבותו לטפל בילדם⁵⁵ או כאמצעי להבטיח שימשיך להסתירם בביתו.⁵⁶

⁵⁰ טק, **נשים וגברים בצל השואה**, עמ' 194; Paulsson, *Secret City*, p. 101; לתיאור חטיפת צעירים ברחוב לצורך שליחתם לעבודה בגרמניה, ראו בוז'יקובסקי, **בין קירות נופלים**, עמ' 133-135.

⁵¹ בוז'יקובסקי, **שם**, עמ' 103; רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 230. רות לוין (Lewin), הנמצאת בצד הארי של ורשה, כותבת (13/5/1944) שנבצר ממנה לצאת לעבוד בגלל בנה; אין באפשרותה לסדר אותו במעון "כי אין מקבלים שם בנים" - תיק מס' 5731 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

⁵² לדבריה, בלעדי מזל צרוף לא היה ערך למראה ארי, ליזמה, לשליטה בפולנית, לכסף או לקשרים; ראו Weitzman, "Living on the Aryan Side in Poland", 1998. אפשר שווייצמן הגיעה למסקנה זו מתוך שכיחות אזכור המושג מזל בריאיונות עם ניצולים; אך כפי שמראה קרולין אליס, ניצולים השתמשו במושג זה כי הכירו בעובדה שגם עשייתם הסתיימה לעתים בחידולן, ומושג זה היה יכול לתת לעצמם הסבר לדברים קשים לעיכול, קרי, רגשי אשם על הינצלותם הם. ראו Carolyn Ellis and Jerry Rawicki, "More than Mazel? Luck and Agency in Surviving the Holocaust", *Journal of Loss and Trauma* (2012), DOI Lawrence L. Langer, *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*, New Haven and London: Yale University Press, 1991, chapter 1.

⁵³ שרשבסקה, **הפרק האחרון**, כרך ב', עמ' 95-98. ואילו מיכאל זילברברג מפקיד עם צאתו מהגטו אצל מכר פולני מניות בסך חצי מיליון זלוטי; ראו זילברברג, **יומן וארשה**, עמ' 87.

⁵⁴ תיק מס' 5764 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג, סעיף ה' (22/3/1944).

⁵⁵ משפחות פולניות שהסתירו ילד יהודי לא תמיד רצו להסתמך על תשלום חודשי כי פחדו שההורים ייספו והמימון ייפסק; במקרים רבים דרשו אפוא תשלום מראש לשנה או יותר או התנו את העסקה בהעברת נכס לבעלותם. בוגנר, **בחסידי זרים**, עמ' 47.

המקור הכספי השני היה רכוש שהופקד בתחילת המלחמה אצל חברים או מכרים פולנים (שטיחים, רהיטים, ביגוד, פרווה, כלי בית, מצעים, שמיכות, כלי עבודה, מוצרי אמנות, דברי ערך ועוד).⁵⁷ מבחינות מסוימות מקור זה היה נוח לשימוש; מימושו נשען על קשר אישי ולא על הליכים פורמליים, ואת הרכוש, שמטעמי ביטחון הופקד אצל אנשים שונים, ניתן היה לקבל לפי קריאה. מסתתרים רבים מכרו רכוש משפחתי כדי לקיים את עצמם או את קרוביהם. למשל, במכתב מ-2 ביוני 1944 כתב מויז'ש אייזנברג (Mojzesz Ejzenberg), שהתכנה ואצק (Wacek), כי אחותו מכרה את כל רכושה כדי לממן את בריחתו ממחנה סקרז'יסקו-קמיינה (Skarzysko-Kamienne) לוורשה באפריל האחרון.⁵⁸

המקור השלישי היה ביגוד ודברי ערך שנשאו הבורחים על גופם בצאתם מן הגטו. בהיעדר ביטחון בעתיד ביקשו למקסם את הרכוש שיצאו אתו; רבים מן הבורחים לבשו כמה חליפות בגדים זו על גבי זו, ואל תוך שרוולי בגדים, בטניות כובעים, נעליים, תחתית כפולה של תיק ועוד נתפרו שטרות כסף, מטבעות זהב, שעונים, תכשיטים ודברי ערך אחרים.⁵⁹ אם הצליחו להגיע אל יעדם בשלום ולא נשדדו בדרך על ידי סחטנים שארבו במוצאות הגטו, היו מחביאים את דברי הערך בדירת המסתור.

המקור הרביעי היה תמיכה מצד חוגים אוהדים - חברים ובני משפחה, אנשים בעלי אמצעים או אנשים שחזותם ותעודותיהם אפשרו להם להתפרנס.⁶⁰

מתוך הכרת המציאות (עלות ההסתתרות, סחיטות, הכרח לעזוב דירה) השתדלו המסתתרים לשמור בצד זרבות כספיות למימון המשך הסתרתם ושימוש בשעת חירום.⁶¹

3. איתור דיור

איתור קורת גג בצד הארי, האתגר הקשה ביותר עבור הבורחים, נעשה כמעט תמיד על סמך קשרים אישיים: דרך בן משפחה, חבר יהודי, עמית, אומנת, בעל חנות מוכר, מורה, לקוח, חבר לספסל הלימודים, חברה

---

⁵⁶ ראו תיק מס' 6086 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 228; שרשבסקה, **הפרק האחרון**, כרך ב', עמ' 49-51, 102.

⁵⁷ בדרך כלל הועבר הרכוש למכרים פולנים בתחילת המלחמה, עם המעבר הכפוי לגטו וחובת פינוי הבית; אך לעתים הוברח גם רכוש מן הגטו אל הצד הארי לקראת המעבר הצפוי, בעיקר לנוכח העובדה שאחרי האקציה הגדולה (קיץ 1942) וכן אחרי האקציה הקטנה (ינואר 1943) נותר בגטו רכוש רב של קרבנות הגירוש, ואנשים רבים לקחו אותו לצרכיהם. לדוגמה, ראו שרשבסקה, **שם**, עמ' 266, 269.

⁵⁸ תיק מס' 5782 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. למידע מפורט על מכירת רכוש (כולל ציון מחירים), ראו פרחודניק, **התפקיד העצוב של התיעוד**, עמ' 168-171.

⁵⁹ שרשבסקה, **הפרק האחרון**, כרך ב', עמ' 274 וכן 9, בהתאמה. ברוך-מייצ'י סלב גולדמן (Baruch-Mieczyslaw Goldman) בחיבורו "75 יום בגטו ורשה הבורח" (4/11/1943) מציין שמסתתרי הבונקר של צדרבאום (Cederbaum) נשאו על גופם תכשיטים; ראו תיק מס' 3187 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

⁶⁰ ראו תיקים מספר 5785 and 5783 (אוסף ברמן), מדור אוספים (תמיכת מכר וגם תמיכת ארוס [5785 ג], בהתאמה); תיק מס' 32861 במדור רישום מרכזי (תמיכת חבר משפחה פולני), אבלה"ג; פרחודניק, **התפקיד העצוב של התיעוד**, עמ' 175 (האב העובד משלם את שכר הדירה של אשתו ובנו, הנמצאים במסתור).

⁶¹ סווק בוכהלטר (Sewek Buchhalter) מתנער מהבטחתו לממן את מזונה של מניה במסתור כשנוכח לדעת שהמלחמה תתארך – פרחודניק, **שם**, עמ' 229-235; אביו של צאלק פרחודניק נמנע ממכירת נדל"ן כדי שזה ישמשו אחרי המלחמה – **שם**, עמ' 251. היערכות דומה (מאבק על שמירת זרבות למקרה של מפולת) ניכרת גם אצל פעילי הוועד היהודי הלאומי; ראו תיקים מספר 3164 וכן 5696 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. לדיון במקורות תמיכה נוספים – קצבאות שחילקו ארגוני הסיוע המחתרתיים – ראו סקירה במבוא וכן פרק ד' בעבודה זו.

לתנועה ועוד.⁶² יהודים שחסרו קשרים כאלה (פליטים מעיריות אחרות, ילדים) לנו בחורשות, בבתים נטושים, והיו תלויים ביד הגורל.⁶³ יהודים שברירתם הייתה בהולה התדפקו על דלת מכרים פולנים, ואם אלה ניאותו לסייע, עזרתם הייתה בהפניה לכתובת אחרת ו/או במתן מקלט זמני מפאת הסיכון.⁶⁴ יהודים שברירתם הייתה מתוכננת יותר היו מובאים אל דירת היעד על ידי איש קשר שפגשו במקום מוסכם מראש או מגיעים אליה ישירות. ברוב המקרים שהו הבורחים תחילה בדיוור זמני (קל יותר היה להשיגו בגלל הסיכון למסתיר), ושם, על סמך חידוש קשרים והשגת אינפורמציה חיונית, תכננו את צעדיהם הבאים: מעבר לדירת קבע, השגת תעודות ועוד.⁶⁵ לפעמים נרכשו דירות המסתור מראש עבור בני משפחה או עבור חברי מחתרת ונרשמו על שם מוטב פולני.⁶⁶

כאמור, יהודים בצד הארי חיו בשתי צורות: "על פני השטח" ו"מתחתיו". כל אחת מצורות הקיום חייבה התארגנות שונה. יהודים שפנו להסתתר ולחיות "תחת פני השטח" נדרשו לכתובת אמינה, למקור כספי גדול (על הסתרת יהודי נגבה שכר דירה גבוה) ולכמה אנשי קשר שיוכלו לקחת מדי פעם רכוש שהופקד אצל פולנים, למכרו, ולהביא להם את התמורה בניכוי עמלה (שמירת הרכוש מחוץ לבית הקטינה את הסיכון שהמשכירים יגזלוהו וישליכו את המסתתרים לרחוב). יהודים שפנו לחיות "על פני השטח" נדרשו למקור כספי (נמוך יותר, שכן שכר הדירה עבור פולנים היה נמוך, וחלק מהסכום היה יכול להיות משולם מרווחי עבודה) ולעבודה. יש לציין שעבודה הייתה לא רק מקור לקיום; כפי שכתב רינגלבלום, "היהודי על פני השטח מוכרח לעבוד כדי לא להיתפס".⁶⁷ אלא ששכירת חדר ומציאת עבודה, שני אלה חייבו הצטיידות בתעודות רלוונטיות, משימה מורכבת.

---

⁶² "בשטח הדיוור היו האנשים אנוסים להבקיע לעצמם את הדרך בכוחות עצמם, בעזרת מכרים אישיים או ידידים", כתב ברמן בסוקרו את פעילות המחתרת; ברמן, **מימי המחתרת**, עמ' 95. מקרהו של הילד יז'י-צ'סלב רבינר (Jerzy-Czeslaw Rabiner), לימים גיורא בר ניר, מדגים זאת; הילד הוברח אל דירה בצד הארי, והסתתר ביחד עם דודו אדק אצל חברתו הפולנייה. ראו תיק מס' 35828, מדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

⁶³ ראו למשל תיקים מס' 5666 (יורק ליכטנשטיין [Lichtenstein]), 3180 (עדותה של דורה פישמן [Fiszman]), פליטה מלובלין), 5969 (סיפורו של מייטק אייכל [Mietek Ejchel], הנער העם הקורקינט, בצד הארי), 5819 (מריאן קס [Kess]), ארבעתם מאוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג; וכן יוסף ז'מיאן, **מוכרי הסיגריות מכיכר שלושת הצלבים**, תש"ל; בוגנר, **בחסדי זרים**, עמ' 102-115.

⁶⁴ בתקנה מספר 3 שהוציא הגנרל הנס פרנק (Hans Frank) בתאריך 15/10/1941 נקבע עונש מוות על יהודים שיימצאו מחוץ לגטו ועל מסתיריהם. עד קיץ 1942 הייתה האכיפה ספורדית, אך לאחר האקציה הגדולה יושמה התקנה בקפידה. ראו 55 p. Grabowski, *Hunt for the Jews*, וכן אדולף ברמן, **מימי המחתרת**, עמ' 81. דוגמה למתן מקלט זמני: בקיץ 1943, ערב האקציה, בורחת מרישיה שרשבסקה עם בנה מגטו אוטבוצק (Otwock) ומוצאת מקלט זמני בוורשה אצל מורתה מהתיכון. כעבור חודשים היא עוברת לגור אצל אחיותיה של המורה באותו בניין; ראו שרשבסקה, **הפרק האחרון**, כרך ב', עמ' 214.

⁶⁵ שרשבסקה, **שם**, עמ' 10-17; זילברברג, **יומן וארשה**, עמ' 62-63; בוז'יקובסקי, **בין קירות נופלים**, עמ' 98. צוקרמן, **שבע השנים ההן**, עמ' 331 (איתור דירה לאליעזר גלר ואיתור מפעל לשיכון לוחמי אי"ל שברחו מהגטו). דוגמה לסדר פעולות ההתארגנות בצד הארי ניתן למצוא במעשיה של ברוניסלבה שרשבסקי: ברוניסלבה ואדוורד שרשבסקי ושני ילדיהם עברו לצד הארי באוגוסט 42 (בעזרת שיחוד משמר ויצירת קשר עם שומר גרמני, סטודנט לפילוסופיה). לאחר שהיא הצטיידה בתעודות מזויפות (לה ולשני ילדיה בשם אחד, לבעלה בשם אחר) היא יכלה להסתובב ברחוב ונסעה לחבר, קוסובסקי, שהיה חייב להם כסף. הוא החזיר את הכסף ואף הלווה לה 10,000 זל"ל למקרה שתצטרך. היא שאלה אותו על דיוור (כי כבר חודש היא ומשפחתה גרו ארעית אצל השוערת שלהם מלפני המלחמה), והוא הפנה אותה אל הדודנית שלו, שגרה בנפרד מבעלה הצייר. ראו שרשבסקה, **הפרק האחרון**, כרך ב', עמ' 67-68.

⁶⁶ לדירה שנרכשה עבור משפחה (אוקונובסקי), ראו תיק מס' 32779, מדור רישום מרכזי, אבלה"ג; לדירת מסתור שרכשה תנועת הבונד עבור פעיליה מהארגון היהודי הלוחם, ראו צוקרמן, **שבע השנים ההן**, עמ' 400.

⁶⁷ רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 221. הוא הסביר שיהודי שאינו עובד צריך לצאת בבוקר מביתו כדי ליצור תדמית שהוא עובד, ולהעביר את היום בגנים ובמקומות ציבוריים. כיוון שיש שם בדיקות למכביר, הוא נוסע ימים תמימים בחשמלית כדי להעביר את הזמן.

4.א השגת תעודות

ככלל, הצטיידות בתעודות הייתה הכרחית עבור כל מי שתכנן לחיות ולעבוד "על פני השטח", כיוון שהיה עליו – כמו כל פולני – להסדיר את ענייניו בצינורות האדמיניסטרטיביים המקובלים. עם זאת, גם מי שתכנן לחיות "תחת פני השטח" נזקק לעתים לתעודות שיגנו עליו ברחוב בשעת מעבר ממקום מגורים אחד למשנהו. לפיכך מי שהיו לו אפשרויות כספיות וארגוניות, ובעיקר מי שתכנן לחיות בצד הארי בזהות בדויה ("על פני השטח"), הצטייד בתעודות מזויפות עוד בגטו. אחרים פנו לעשות זאת (אם היה בכוחם) בהגיעם לצד הארי. זייפנים מומחים מכרו תעודות כאלה ביוקר, והתעודות הועברו למבקשיהן בגטו או מחוצה לו. הטיפול בהשגת התעודות היה אינדיבידואלי: איש איש לעצמו.⁶⁸

תעודת הלידה שימשה כבסיס להכנת שאר התעודות. תעודת לידה אותנטית (של נעדר או מת) היה אפשר להשיג דרך מכרים או לקנות. לחלופין, אפשר היה גם לפנות לכנסיות באמתלאות שונות ולבקש לקבל העתק תעודת לידה של נעדר או נפטר (כפי שעשו גם חברי המחותרת הפולנית, ארמיה קריובה). ואפשר היה גם לפנות לזייפן מקצועי להנפקתה.⁶⁹

הנפקת תעודת זהות, קנקרטה (Kennkarte), חייבה הצגה של תעודת לידה לצד אישור רישום מגורים מהמשרד לרישום כתובות.⁷⁰ השגת אישור זה כבר הייתה כרוכה בהליכים אדמיניסטרטיביים שונים, כפי שנראה בהמשך. לפיכך היו שהסתפקו ברכישת קנקרטה מזויף אצל זייפנים (לאחר שסיפקו להם תצלומי פורטרט). תעודה מזויפת הייתה יכולה אולי לתת פתרון רגעי עבור ביקורת אקראית ברחוב, אך לא היו לה סימוכין בלשכות השונות, ועל כן בירור משרדי קצר היה יכול לחשוף את טיבה האמתי.

גם השגת תעודת עבודה (Arbeitskarte) הייתה כרוכה ברישום מגורים. למן תחילת 1941 חויב כל עובד לשאת אתו תעודה (Ausweis) שיספק מעבדו. בהמשך השנה חויב העובד לקבל כרטיס עבודה (Arbeitskarte) מלשכת העבודה. לצורך כך היה עליו לספק אישור מגורים חתום על ידי סוכן הבית ואישור תואם מלשכת מרשם האוכלוסין.⁷¹ בדומה לכך, גם השגת תלוש מזון הייתה כרוכה ברישום אזור מגורים. הבעיה העיקרית בהשגת תעודות הייתה חובת רישום המגורים שהתלוותה אליהן (כך לגבי קנקרטה, ארבייטסקרטה, תלוש מזון). כל אדם היה חייב להיות רשום בפנקס הדיירים של בית מגוריו, שנוהל על ידי סוכן הבית, ובמשרד רישום הכתובות הקרוב. שינוי כתובת חייב לגשת למשרד רישום הכתובות באזור הישן, להצהיר על הסתלקות ולקבל אישור, לגשת לבניין החדש ולקבל מסוכן הבית אישור התגוררות, וללכת עם שני האישורים אל משרד רישום הכתובות החדש בתוך חלון זמן קצר.⁷² כך נשמר בידי הרשויות תיעוד רציף של

⁶⁸ רינגלבלום, שם, עמ' 221; זילברברג, יומן וארשה, עמ' 67; שרשבסקה, הפרק האחרון, כרך א': עמ' 268, כרך ב': עמ' 17-19, 35; אידה פינק, נלך בלילות, נישן בימים, מפולנית: דוד ויינפלד, תל אביב: ספריית פועלים, 1990, פרק ראשון.

⁶⁹ לעתים מכרו נוכלים תעודת לידה מזויפת בתור תעודה אותנטית או שסיפקו תעודה אותנטית אך בלי לבדוק אם יש עוד אנשים המחזיקים בעותק אחר של אותה תעודה, דבר שסיכן את מחזיקי התעודה בכל הליך אדמיניסטרטיבי. טמקין-ברמן, עיר בתוך עיר, עמ' 108-109, צוקרמן, שבע השנים ההן, עמ' 410.

⁷⁰ ב-6 ביוני 1941 קבע הנס פרנק, מושל גנרלגוברנמן למן 26 באוקטובר 1939, תקנה המחייבת נשיאת תעודת זהות (קנקרטה) מגיל 15. תקנה זו נאכפה בקפידה רק מ-1943. Paulsson, Secret City, p. 102.

⁷¹ שם, עמ' 101, 102.

⁷² ראו תיק מספר 6062 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג - אישורי עזיבה ויציאה (רישום מגורים), אישורי עבודה ותלושי מזון של אדולף ובתיה ברמן (תחת שמותיהם הבדויים).

מקומות הדיור של תושבי ורשה.⁷³ במרוצת הזמן (1 במאי 1942; סתיו 1943; 1 במארס 1944) הוחמרו הליכי רישום מקום המגורים; כל שינוי כתובת דווח מייד על ידי משרד רישום הכתובות המקומי ללשכת מרשם האוכלוסין ולמטה המשטרה הפלילית (קריפו) כאחד.⁷⁴ מכשול אדמיניסטרטיבי זה, וההתרוששות (מחמת סחיטות, אבדן דירה ועוד), שהקשתה על רכישת תעודות חדשות, היו בעלי השלכות קריטיות; בהיעדר רשת קשרים בחלונות הגבוהים פנו יהודים רבים לחיות "תחת פני השטח", דהיינו, בלי תעודות. אחרים הסתפקו בתעודות מזויפות נטולות גיבוי מסמכי, ועל כן "הורידו פרופיל" ומיעטו לצאת.⁷⁵

5.א ארגון פרנסה

חוץ ממכירה של נכסים קיימים באמצעות מתווכים או בלעדיהם, תכננו העוברים לצד הארי למצוא פרנסה בשני אפיקים נוספים: עבודה וייצור ביתי.⁷⁶ נשים רבות פנו לעבוד כעוזרות בית, לעתים אף ללא שכר, כדי לזכות בקורת גג ובקיום, ובמקרה שהחזיקו בתעודות מזויפות – גם ברישום מגורים מוסדר.⁷⁷ יהודים אחרים, מרביתם מקרב החיים "על פני השטח", פנו לעבוד בגינות, מסחר (זהב, בגדים), שוק שחור (מכירה של משקאות חריפים וסכרין תוצרת עצמית, נרות מוברחים מצ'כוסלובקיה, סוכר גנוב), רוכלות (חפצי קודש, לחמניות), קיבוץ נדבות, ספרייה, תפירה, כריית קברים, זיוף תעודות, הוראה ועוד.⁷⁸ יהודים משתי הקטגוריות, "על פני השטח" ו"מתחתיו", התפרנסו באופן חלקי גם מייצור ביתי של מוצרים, שלהוציא עלויות של חומרי גלם, נשען בעיקר על מיומנויות קיימות: אפיית עוגיות, סריגה ועוד. לעתים שילמו מסתתרים לבעל הבית בתוצרת זו.⁷⁹

אם לסכם, הרי שהעוברים לצד הארי גייסו את כל משאביהם – הכספיים, החברתיים והאישיים – כדי ליצור להם שם בסיס לקיום; הם מימשו רכוש קיים, הפקידו דברי ערך אצל מכרים פולנים, נשאו על גופם דברי ערך בצאתם מהגטו במידת האפשר ונעזרו בתמיכה של חברים וקרובים להתארגנות ראשונית שם. הם אתרו מקום

⁷³ כדי לנתק שרשרת זו היה צורך באישור עזיבה מזויף ובסימוכין לו במשרד רישום הכתובות; אלא שרק למחתרות היו אנשים נאמנים שם. אפשרות נוספת לניתוק השרשרת היתה לדווח על אבדן אישור ההסתלקות, ובעד שוחד (בסך כ-500 זלוטי) להסדיר זאת אצל פקיד המחפש השלמת הכנסה; ראו Paulsson, *Secret City*, p. 100.

⁷⁴ טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 157-162.

⁷⁵ ראו לדוגמה את מכתבו של חמיה גרינפלד (Chemja Grinfeld), המדווח כי הוא ואשתו נאלצו להחליף דירות ותעודות רבות בוורשה עד התרוששותם הנוכחית; תיק מספר 5735 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

⁷⁶ התייצבות לעבודה בגרמניה הופיעה בדרך כלל בשלב מאוחר יותר. ראו תיק מס' 5742 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג, וכן טק, **נשים וגברים בצל השואה**, עמ' 264.

⁷⁷ סטפניה וורטמן [Stefania Wortman] מטפלת בילדים ובמשק בית (תיק מספר 5685, אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג); מריה זילברברג [Maria Zilberberg] עובדת כעוזרת בית אצל משפחה גרמנית בוורשה (פלטל-מינדז'צקי, **משני עברי החומה**, עמ' 214); אירנה שרשבסקה גרה אצל משפחה תמורת טיפול בחולת נפש (שרשבסקה, **הפרק האחרון**, כרך ב', עמ' 23-24); בתיה ברמן עובדת אצל פרופסור ולדיסלב לוויצקי [Władysław Lewicki]; יהודייה הנאספת מהרשוב מוצאת עבודה כאומנת (טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 48, 80, בהתאמה).

⁷⁸ ראו למשל תיקים מספר 6459, 5685, 5741, 5791 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג, וכן זילברברג, **יומן וארשה**, עמ' 77, 87-88; פלטל-מינדז'צקי, **משני עברי החומה**, עמ' 207, 227; שרשבסקה, **הפרק האחרון**, כרך ב', עמ' 68; פרחודניק, **התפקיד העצוב של התיעוד**, עמ' 175, בוגנר, **בחסידי זרים**, עמ' 102; יונס טורקוב, **היה היתה וארשה יהודית**, מיידיש: ישראל זמורה, תרבות וחינוך, תל אביב תש"ל, עמ' 316-317.

⁷⁹ ראו למשל תיק מספר 5647 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג, וכן פרחודניק, **התפקיד העצוב של התיעוד**, עמ' 176-177, 228; שרשבסקה, **הפרק האחרון**, כרך ב', עמ' 22. לעיסוק בפלגיאט כמקור של הכנסה – ראו תיק מס' 35828, מדור רישום מרכזי, אבלה"ג.

מגורים מראש, הצטיידו בתעודות אם יכלו וניסו למצוא אפיקי פרנסה, כגון מכירת רכוש, רוכלות ופעילות בשוק שחור, עבודה שכירה, ייצור ביתי ועוד. אלא שהתפתחויות שונות כרסמו בכוח עמידתם.

פרק ב: התמודדות אינדיבידואלית והרעת התנאים

ב.1 אי-החזרת רכוש שהופקד אצל מכרים פולנים

רכוש שהופקד אצל מכרים פולנים לעתים קרובות לא הוחזר. אבדן משאב זה, שמכירתו נועדה לממן את הוצאות הקיום בצד הארי, פגע בכושר ההישרדות; מי שלא היו לו קרובים או לחלופין חברים בארגון מחתרת להישען עליהם ניצב בפני שוקת שבורה, כפי שמראות הדוגמאות הבאות: בתחילת פברואר 1943, זמן קצר אחרי שברח מגטו ורשה, סיכם סטניסלב הולצקנר (Stanisław Holckener) עם סטניסלב קמינסקי (Stanisław Kaminski), עובדו לשעבר, שהוא ואשתו יוותרו בדירתו תמורת תשלום. לאחר שקיבל את כל הרכוש התנער קמינסקי מהתחייבותו. כשניגש אליו הולצקנר לאחר תיאום מראש כדי לקחת את הרכוש, נעצר על ידי שוטרים שקמינסקי הזמין ונכלא בפביאק; שמחה טורקלטאוב (Turkeltaub) הסתתר בתשלום אצל פועל בניין בלובלין, אך נבצר ממנו לשלם את שכר הדירה; הפולני ששמר על כספו בוורשה סירב להחזירו. אלינה גוז'יק (Alina Guzlik) נעצרה בינואר 1944 במשטרה ושחררה לאחר חקירה. המשטרה אמנם החזירה את מזוודתה לשוערת ביתה, אך זו סירבה לתת לה.⁸⁰

המניע לגזל הרכוש בוורשה, כמו במחוזות אחרים בפולין,⁸¹ היה בראש ובראשונה חומרי: רצון להתעשר, לא כל שכן על חשבון קבוצה שנואה, הנמצאת בעמדת חולשה.⁸² לגזל הרכוש הנייד התווסף גזל נדל"ן; כפי שמראה גרובובסקי, ריבוי המשפטים בתיקים יהודים גם אחרי חיסול גטו ורשה - פרי מאמצייהן של מחלקות מספר חמש ושמונה בבית המשפט המחוזי והמוניציפלי (בהתאמה) של ורשה - נבע מאינטרס כלכלי: החרמת רכוש יהודי.⁸³ הואיל והמפתח להסתתרות בצד הארי היה כסף, גזל רכוש בידי מכרים והפקעת נכסים דרך הליכים משפטיים היו מכת מוות למסתתרים.

ב.2 איש הקשר/המפרנס/המיטיב נעצר, נהרג או הפסיק לפעול

יהודים שחיו "תחת פני השטח", שהיו מנועים מלצאת למרחב הציבורי, היו תלויים באנשי קשר לצורך מכירת רכוש, אספקת כסף לשכר דירה ועוד.⁸⁴ איש הקשר היה מגיע אל הפולני שבביתו הופקד הרכוש, נוטל את חלקו ומוכרו בשוק השחור, בעצמו או באמצעות מתווך נוסף. במקרים מסוימים היה ממיר בשוק השחור כסף זר שהופקד במקום בטוח.⁸⁵ איש הקשר היה מביא תמיכה כספית ממיטיבים, חברים ובני משפחה, ומבצע סידורים שונים, כגון קניית תרופות, קניית בגדים והעברת מכתבים. לעתים הוא גם היה מפרנס המשפחה – מי

⁸⁰ ראו תיקים מספר 5794, 6086, 5761 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג, וכן תיקים מס' 5751, 6192, 5784 (אוסף ברמן) שם. במקרים רבים הוחזר רק חלק קטן מהרכוש, וגם זאת לאחר משיכת רגליים ודחיות; ראו שרשבסקה, **הפרק האחרון**, כרך ב', עמ' 55; פרחודניק, **התפקיד העצוב של התייעוד**, עמ' 168-171.

⁸¹ Grabowski, *Hunt for the Jews*, p. 7.

⁸² אנדז'יי ז'ביקובסקי טען שהעוינות ליהודים הייתה מושרשת בחוגים רחבים בחברה הפולנית, ושהכיבוש הגרמני רק הסיר מעוינות זו את הרסן. לדבריו, ההשתלטות על רכוש יהודי הפכה לדבר שבשגרה עם המעבר לגטאות, כאשר יהודים רבים נאלצו להפקיד את רכושם בידי מכרים פולנים. ראו אנדז'יי ז'ביקובסקי, "אנטישמיות, סחטנות", עמ' 172, 174, בהתאמה.

⁸³ Jan Grabowski, "Jewish Defendants in German and Polish Courts in the Warsaw District, 1939-1942", *Yad Vashem Studies* 35/1 (2007), p. 78.

⁸⁴ רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 279-280; יש לציין שגם יהודים שחיו "על פני השטח" נצרכו לתיווך אך במידה מצומצמת יותר ובתדירות נמוכה יותר, למשל, בארגון מגוון של תעודות הכרחיות לקיומם.

⁸⁵ שרשבסקה, **הפרק האחרון**, כרך ב', עמ' 68, 98.

שיצא לעבוד, ייצר מוצרים, סחר בשוק השחור ועוד. בעת שאיש הקשר, המפרנס או המיטיב נעצר או נספה, ובמקרה של המיטיב – התרושש, נבצר מן התלויים בו לשלם שכר דירה, והם היו צפויים להיזרק לרחוב.⁸⁶ תמיכה ממוסדת שמקורה בגוף מאורגן הייתה יכולה לתת למסתתר מענה גם לאחר מות הקשר, אך רוב המסתתרים טרם התוודעו למחתרות הסיוע בצעדיהם הראשונים בצד הארי.

3. הכבדת העול מצד בעלי הבית

ההוצאה הגדולה ביותר של יהודים בצד הארי של ורשה הייתה על שכר דירה: מאות זלוטי בודדות ופחות למי שחי "על פני השטח", אלף זלוטי ויותר למי שחי "מתחתיו".⁸⁷ אולם ההוצאה הממשית על דיור חרגה בהרבה משכר הדירה שסוכם עליו ושמטה את הקרקע תחת תחשיבי הבורחים לצד הארי. לעתים תכופות דרשו בעלי הבית מן הדיירים, בעיקר אם זהותם היהודית הייתה ידועה להם, עירבון או תשלום מראש, לפעמים לשנה ויותר.⁸⁸ יהודים שמשאביהם לא הספיקו לכך נאלצו לחפש דיור אחר, דבר שהיה כרוך בסיכון, ואילו בעלי האמצעים נפרדו מסכומי כסף גדולים שהיו אמורים להבטיח את עתידם, ושמנו אותם על קרן הצבי; תשלום מראש הבטיח למשכירים הכנסה גם במקרה של התרוששות המסתתר, עזיבתו, מעצרו או מותו;⁸⁹ די היה בחשד של שכן (או בייחוס חשד כזה לו על ידי בעל הבית); בסחיטה על ידי בעל הבית או על ידי אדם אחר; או בכל איום שהוא כדי לגרום למסתתרים לעזוב את הדירה באופן בהול ולהותיר מאחור את כספם (תשלום מראש) ואת חפציהם.⁹⁰ לעתים ניצלו בעלי הבית את תלות המסתתרים, בידעם של המסתתרים אין לאן לפנות, והעלו את שכר הדירה;⁹¹ בתור פעילות ריכוך זרעו בהם פחד, הרחיבו את הדיבור על מעצרים, סחיטות,

⁸⁶ ראו תיקים מספר 5785, 5744, 5736, 5776, 5668 (הפסקת תמיכה של מכר או קרוב) וכן 5783, 5726, 5712, 6188 (מעצר או מות המפרנס), אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג. צאלק פרחודניק ביטא ביומו חשש שאסון שיקרה לאביו, מפרנס המשפחה. ואכן, ב-14 בספטמבר 1943 נעצר האב ונרצח, וצאלק ואמו נותרו ללא מקור קיום; פרחודניק, **התפקיד העצוב של התיעוד**, עמ' 222, 247, 254.

⁸⁷ לדברי יאן גרובובסקי, תשלום חודשי למסתור ליהודי עמד על 2,500-3,500 זלוטי; Grabowski, "Rescue for Money", pp. 25-28; אנדז'י ז'ביקובסקי העריך שעלות חדר והוצאות מחיה ליחיד בוורשה הייתה 1,500-2,000 זלוטי; ז'ביקובסקי, "אנטישמיות, סחטנות", עמ' 206. ולאדקה פלטל-מינדז'צקי כתבה שלקיום דחוק נדרשו למסתתר 2,000 זלוטי; פלטל-מינדז'צקי, **משיני עברי החומה**, עמ' 201. התעודות שבידינו מלמדות על טווח מחירים רחב להסתתרות "תחת פני השטח": 500-2,500 זלוטי. ראו גם תיקים מס' 5886, 5775, 5743, 5686, 5774, 5901, 6281, 6282 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; בתיק מס' 5775 למשל מתוארים שלושה יהודים מבוגרים וילד אשר אין להם תעודות, אינם יוצאים מפתח ביתם ואינם יכולים לכלכל את עצמם, ועל כן נאלצים להכניס את בעלי הבית בסוד מצבם; כתוצאה מכך שכר הדירה גבוה. ראו גם שרשבסקה, **הפרק האחרון**, כרך ב', עמ' 16; וזילברברג, **יומן וארשה**, עמ' 80-81: לאחר צאתה מהגטו בסתיו 1942 שילמה אשתו של מיכאל זילברברג כמה אלפי זלוטי לבעלי בית פולנים עבור מיטה בכרך קטן; יהדותה הייתה ידועה להם. בקיץ 1943 שכר זילברברג את אותה מיטה באותו בית עבור עצמו, אלא שהוא הזדהה כפולני; שכר הדירה ירד ל-50 זלוטי.

⁸⁸ ראו תיק מס' 3186, סעיף ה' (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג (דברים שכתבה בתיה טמקין-ברמן לזכרו של עמנואל רינגלבלום), וכן טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 73, 194.

⁸⁹ תיק מס' 77 (אוסף ברמן), מדור אוספים, בלה"ג; בוגנר, **בחסדי זרים**, עמ' 47.

⁹⁰ תיק מס' 5720 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; שרשבסקה, **הפרק האחרון**, כרך ב', עמ' 29-31, 41-46.

⁹¹ תיק מס' 5795 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. בסתיו 1943 קבעו הרשויות מכסת דיור מחייבת: בדירה בת שלושה חדרים יגורו חמש נפשות לפחות, ובדירת ארבעה חדרים – שבע נפשות לפחות. וכיוון שיהודים שחיו "מתחת לפני השטח" נזקקו לדיור עם פרטיות (כדי שזהותם לא תיחשף בפני מי שאינו בעל הבית) או לשותפים לא יהודים אמינים, איתור דירה העונה על הצרכים, ובעיקר מהיום למחר, היה בעיה קשה; ראו Tomasz Szarota, *Okupowanej Warszawy*, Paulsson, *Secret City*, pp. 120-121. הכורח להתקיים הוליד טקטיקות התמודדות; אביו של צאלק פרחודניק נהג להודיע לבעלת הבית בכל חודש שבסוף החודש משפחתו עוזבת – וכך מנע ממנה להעלות את שכר הדירה. פרחודניק, **התפקיד העצוב של התיעוד**, עמ' 179.

הסגרות וחשדות של שכנים, ואיימו בהשלכה לרחוב.⁹² לא פעם, בעקבות התמהמהות בתשלום או בעקבות חשדות של שכנים, מימשו את האיום.⁹³

יהודים שחיו "תחת פני השטח" היו חשופים גם לגזל הדרגתי של בגדיהם, רכושם ואף מזונם על ידי בעלי הבית, דבר שנעשה בשלל דרכים ומניפולציות.⁹⁴ "כל החפצים: בגדים, סודרים, כפפות וכו' אשר היינו שולחים [מהגטו] לבתנו לאחר מאמצים רבים, שימשו לבוש לכל בני-הבית, מחוץ לילדה. ילדתנו נראתה כמו יתומה עניה והיתה לבושה כמו מקבצת-נדבות", סיפרה דיאנה בלומנפלד (Diana Blumenfeld) לבעלה יונס טורקוב כשפגשה אותו בצד הארי של ורשה.⁹⁵ בתם מרישיה (בת השמונה) הופקדה אצל נוצרייה, גברת סטניסלבה בורצ'ינסקה (Stanislaw Borczinska), חברת המחותרת הפולנית ארמיה קריובה, שאחסנה בביתה עלונים מחתרתיים וכלי נשק, וזו עשתה הכול כדי שהילדה לא תועבר ממנה למנזר כיוון שהיא שימשה לה כמקור הכנסה. עוד כשהיו הורי הילדה בגטו (סתיו 1942) איימה עליהם במכתב שתגרש את הילדה אם לא תקבל עוד כספים, ובהמשך גבתה כספים מהם, מהז'גוטה ומהוועד היהודי הלאומי בלי שאלה ידעו על אלה. היא ניצלה את הילדה למשימות מסוכנות, כגון העברת מזוודה עם נשק בתחנת רכבת, ולעבודות בית, ונקטה כלפיה אלימות פיזית ומילולית.⁹⁶

יהודים שחיו "תחת פני השטח" חיו לעתים קרובות בתנאים קשים מכפי שהעלו קודם לכן בדעתם: חלקם גרו בדירות קטנות נטולות מסתור לשעת חירום, חלקם גרו בדירות שהוכן בהם מחבוא מאולתר קטן לשעת חירום;⁹⁷ וחלקם בילו זמן ממושך בחללים צרים בתנאים קשים: עליות גג בלתי מוסקות, מרתפים ובורות

---

⁹² תיקים מס' 5787, 77, 5748 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. ראו גם טורקוב, **היה היתה וארשה יהודית**, עמ' 258 (ביחס לתיק מס' 77); בוז'יקובסקי, **בין קירות נופלים**, עמ' 117 (1/9/1943); פרחודניק, **התפקיד העצוב של התייעוד**, עמ' 203.

⁹³ תיק מס' 5785 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. יאן גרובובסקי מציג דוגמאות מדומברובה טרנובסקה לרצח יהודים בידי מסתיריהם לאחר שכספם אזל (Grabowski, *Hunt for the Jews*, pp. 50, 145). אף שמדובר באזורים שונים, הדפוס של הפניית עורף למסתתרים ברגע שמשאביהם אזלו היה קיים גם בוורשה (אם כי היו כמובן גם הרבה מקרים אחרים של המשך סיוע מתוך חמלה).

⁹⁴ ראו למשל פלטל-מינדז'יז'צקי, **משני עברי החומה**, עמ' 219; פרחודניק, **התפקיד העצוב של התייעוד**, עמ' 181, 203, 224, 231, 254. ביומנו מתקופת המלחמה מביא פרחודניק סיפור שרווח בקרב יהודים מסתתרים על השוד ההדרגתי של רכושם בידי מסתיריהם. העובדה שהסיפור התפשט בקרב המסתתרים ושפרחודניק בחר להביאו ביומנו מעידה כי היה בו יותר מגרעין של אמת. הנה קוויו העיקריים: חבר המפלגה הסוציאליסטית מזמין יהודי ואשתו לגור אצלו בצד הארי. היהודי נענה ושמח לעזוב את הגטו. אחרי כמה ימים מספר בעל הבית שבחלומה של אשתו הופיע ראש חזיר, שפירושו מוות בטוח. היהודי מבין את הרמז [לתוספת גמול סיכון], מזמין מהמכולת וודקה, כריכים, תופיני גבינה. אחרי כמה ימים שוב אומר בעל הבית שלאשתו היה חלום, הפעם עם ציפור עם ראש ערוף ("אני חבר מפלגה, אך מה לעשות עם אישה חולה בשכל"). שוב קונה היהודי דליקטסים. אחרי כמה ימים שוב מדווח הפולני על פחדיה בתוספת מידע מדויק היכן ניתן לקנות שוקולד טוב ב-400 זל, כדי להרגיעה. אחרי עוד כמה ימים מבקשת האישה שהמסתתרת תשאיל לה את מעילה לצורך הליכה לקניות, ונענית בחיוב. בהמשך לא יאה לה ללכת בכפפות ובנעלים מרופטות - ובמעיל מהודר, אז המסתתרת משלימה לה גם את אלה. בסופו של דבר הגברת הפולנייה מרוששת אותה מכל חפציה ואומרת לה שפרט לאוכל ולסיר לילה אינה זקוקה לדבר, אלא רק לחכות לסוף המלחמה. היא נועלת את היהודים בחדרם ולוקחת את שארית רכושם. אחרי כמה ימים נוחת בעל הבית בדירה ואומר שהז'נדרמים בדרך לכאן. הוא זורק להם את סמרטוטי הישנים ומלווה אותם במהירות בחזרה לגטו. פרחודניק, **שם**, עמ' 181.

⁹⁵ טורקוב, **היה היתה וארשה יהודית**, עמ' 240.

⁹⁶ תיק מס' 77 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; טורקוב, "על הצלת ילדים מגיטו וארשה", עמ' 263; טורקוב, **היה היתה וארשה יהודית**, עמ' 169-170, 240, 301.

⁹⁷ הכנה של מקום מחבוא גדול יותר הייתה יקרה, ובנייתה דרשה התארגנות מיוחדת כדי שהשכנים לא ירגישו, שני דברים שמסתתרים נטולי תמיכה התקשו לעשות.

שנחפרו לשם כך. רבים סבלו מקור, מפרעושים, מחולדות, מהיעדר אוורור, מרעב ומבעיות בריאות.⁹⁸ למותר לציין שבשעת הפגזה הם היו מנועים מלרוץ למקלט פן יתגלו.⁹⁹ אלא שעל תנאים אלה התווספו לעתים הזנחה והתעמרות מצד המשכירים. כך למשל באחד המסמכים באוסף ברמן מסופר על שישה אנשים המוחבאים מאחורי חומה. הם חולים, סובלים מפצעים, ואחת מהם כבר נפטרה. בעלת הבית ברחה לאחר שחמסה אותם.¹⁰⁰ לעתים הושארו המסתתרים ימים שלמים נעולים בחדרם ללא אוכל ופחמים, ועם דלי צרכים עולה על גדותיו.¹⁰¹ בשל היעדר מקום לא אפרט כאן את כל נימי ההתעמרות; על אלה ניתן לקרוא בהרחבה בזיכרונות של ניצולים. כל אלה, הוצאות הדיור החורגות מן המתוכנן, הרעת היחס כלפי המוסתתרים, גזל רכושם והאיום לגרשם אם לא ייכנעו לתכתיבי בעל הבית, הקשו על המסתתרים שחיו "תחת פני השטח". בהיעדר פתרון זמין אחר רבים נשארו במקומם. ואלה שעזבו ויצאו למרחב הציבורי הסתכנו בזיהוי, בסחיטה או במעצר, בעיקר אם לא הייתה ברשותם כתובת חלופית. העוזבים, שפעמים הותירו מאחוריהם כספים ששילמו למפרע וציוד אישי נחוץ, כגון בגדים, פנו לאתר דיור אחר "תחת פני השטח" או "מעליו". שתי הפעולות היו אפשריות אך מסובכות, כיוון שחייבו קשרים, תיווך, והוצאה של עוד משאבים מן המלאי המתדלדל, ובמקרה של חיים "מעל פני השטח" - גם תעודות והעמדת פנים עשירים וארבע שעות ביום. הישנותן של תופעות אלה - הרעת תנאי ההסתתרות, אבדן רכוש, הכרח לעזוב מחסה קיים, שכירות חדשה - דלדלה את המשאבים שהוקצו לקיום ודחקה את השורדים אל הקיר.

4.ב מצוקת מזון ובעיות בריאות

גם מצוקת מזון מתמשכת ובעיות בריאות בלתי קרואות רוששו את היהודים בצד הארי של ורשה והעמידו אותם במצבים פיזיים שקשה היה להיחלץ מהם ללא עזרה. סוג המזון שאכלו מסתתרים יהודים בוורשה הארית ושיעורו נגזרו ממשאביהם.¹⁰² מימונו בא ממה שנותר לאחר תשלום שכר הדירה, ועל כן תקציב המזון היה תמיד נמוך, לא כל שכן במציאות המצוקה הכוללת של המלחמה.¹⁰³ יהודים שחיו "על פני השטח" נזקקו לתלושי מזון. מי שביקש לקבלם חויב להציג אישור מסוכן הבית הקודם כי אינו מקבל עוד תלושי מזון בכתובת

⁹⁸ ראו למשל תיקים מס' 6524, (פולה אלסטר מספרת ביומנה על הקור השורר באוקטובר 1943 בעליית הגג שבה הוסתרה), 6190 ו-5697 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; פלטל-מינדז'צקי, **משני עברי החומה**, עמ' 220-222; טורקוב, **היה היתה וארשה יהודית**, עמ' 298, 301; צוקרמן, **שבע השנים ההן**, עמ' 399.

⁹⁹ פרחודניק, **התפקיד העצוב של התיעוד**, עמ' 191, 203; טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 81; שרשבסקה, **הפרק האחרון**, כרך ב', עמ' 112-114.

¹⁰⁰ תיק מס' 5697 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹⁰¹ פרחודניק, **התפקיד העצוב של התיעוד**, עמ' 177.

¹⁰² בתפריט נכללו מוצרים בסיסיים, כגון ירקות (תפוחי אדמה, כרוב, שעועית וגזר), גריסים, לחם, שמן ועוד. בשר, חלב, ביצים ומוצרים אחרים נרכשו לעתים נדירות יותר בגלל מחירם; ראו טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 116. פרחודניק מציין ביומנו שהוא צרכו בחודש 5 ק"ג גריסים ו-15 ק"ג לחם שחור לנפש ולא קנו עוד דבר; סל הקניות החודשי של שניהם מסתכם ב-200 זל' לנפש; פרחודניק, **שם**, עמ' 254.

¹⁰³ "את כספם האחרון נתנו [בני משפחות מרמלשטיין והכטמן] לבעלי הבית והצטמצמו לארוחה דלה ביום" כתבה ולאדקה; ראו פלטל-מינדז'צקי, **משני עברי החומה**, עמ' 219.

הקודמת. יהודים שזו הייתה להם הדירה הראשונה בצד הארי או שדירתם הקודמת "נשרפה", קרי, נפסלה להמשך מגורים בגלל חשד, סחיטה או מעצר, לא יכלו לספק אישור כזה.¹⁰⁴ כל עוד היה מקור כספי אחר, ניתן היה להשיג אוכל גם במקומות אחרים.¹⁰⁵ קשה לאין ערוך היה מצבם של אלה שחיו "תחת פני השטח"; הם היו תלויים בבעל הבית – באפשרויותיו לרכוש כמויות מוגדלות של מזון, בתנאי המסתור, במידת חומרנותו ובהתנהגותו האישית (שאף היא, כפי שכבר צוין, השתנתה לעתים לרעה בתקופת ההסתרה).¹⁰⁶ במקרה של בעלי בית תאבי בצע סבלו לעתים מהפקעת מחירים,¹⁰⁷ ממנות מזון זעומות ומהזנחה. רבים מהמסתתרים סבלו רעב. "זה כמה שבועות שאנו רעבים ללחם", כתבה פרידה וימטהיילר (Wimthejler) בשמה ובשם בעלה יוזף בסוף אפריל 1944, "ב-25 באפריל חלף חודש ממועד תשלום שכר הדירה (2,000 זל"). אנו חוששים שניזרק לרחוב"; גובה שכר הדירה מצביע שהם חיו "תחת פני השטח". אפשר שהרעבתם קשורה לפיגורם בהעברת התשלום.¹⁰⁸ לרעב מתמשך היו השלכות בריאותיות על יכולת העמידה.¹⁰⁹

דבר נוסף שערער את כושר עמידתם של יהודים בצד הארי היה בעיות בריאות: פציעות, מחלות, הריונות, לידות ועוד. תת-תזונה ותזונה לקויה, היעדר תנועה, אי-חשיפה לאור השמש ולאוויר נקי, עובש, תנאי היגיינה קשים, קור וחום קיצוניים ועוד – כל אלה יצרו בעיות בריאות נוספות או החמירו בעיות קיימות. יאנק הלבר (Janek Halber) סיפר במכתבו שלאחר שנה ורבע של הסתרות במקום סגור התדרדר המצב הבריאותי שלו ושל ינינה אנקשטיין (Aneksztejn) בגלל מחסור באוויר צח ובתזונה מספקת; נבצר ממנו להתפרנס, שכר הדירה גבוה, והכיב בתריסריון שסבל ממנו חייב תפריט אחר שלא היה בהישג ידם; בלה מונטרל (Bela Montral) כתבה שבהיעדר כסף לטיפול רפואי או לתפריט הולם בעיית הכבד שלה החמירה; שרה רפפורט (Rappaport) נזקקה לטיפול שיניים יקר בעקבות מחסור בוויטמינים ולא יכלה לממנו; דורה פישמן תיארה את הכויות המזדהמות של בנה הקטן לאחר שנערים הציתו את המבנה הנטוש שישנו בו.¹¹⁰

¹⁰⁴ רק מאוחר יותר, לאחר התוודעות לארגוני הסיוע המחתרתיים, נין היה לעקוף מגבלה זו באמצעות "נאמנים" של המחתרת שהחזיקו בעמדות פקידות בלשכות הרלוונטיות. ראו טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 158.

¹⁰⁵ למשל, לקנות אוכל בשוק או לקבל אוכל מהמעביד או מבעל הבית כחלק מההסכם ביניהם; תיקים מספר 5761, 5693 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹⁰⁶ כדי למנוע חשד מצד השכנים בשל רכישות מזון מוגדלות היו בעלי הבית מפצלים את קניותיהם לכמה חנויות מרוחקות מבתיהם, והיו אף שפתחו עסק כדי לטשטש קנייה מוגברת של מצרכים. ראו טורקוב, **היה היתה וארשה יהודית**, עמ' 334; זילברברג, **יומן וארשה**, עמ' 66; רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 282. במקרה של כמה מסתתרים, לעתים הועברה שרשרת הקיפוח אל החוליה החלשה; פרחודניק מספר שבמאי 1943 הצטרף למסתור יהודי שהיה כה נואש, שנטל על עצמו לכלכל מסתרת ותיקה במקום, מניה (בחורה בת 18). אך כשנוכח שהמלחמה עשויה להתארך, חסך מתקציבו והפסיק להפריש לה ממזונו. בעלת הבית הפסיקה להביא לה ארוחות צהריים, ומניה נותרה ללא הקצבת מזון. פרחודניק, **התפקיד העצוב של התיעוד**, עמ' 231.

¹⁰⁷ לדברי צאלק פרחודניק, בעלת הבית ניצלה את מעמדה להתעשר: (א) קנתה בחוץ לחם בזול ומכרה למסתתרים בתעריף גבוה, וכך גרפה 70 זל" על כל מכירה של 6 ק"ג (ב) החסירה תמיד 25 אחוז ממשקל הגריסים שסיפקה (ג) והעלתה את מחירים ב-10 זל" (ד) ולעתים קרובות 'המוכר טעה ונתן פחות מדי עודף'; ראו פרחודניק, **שם**, עמ' 254.

¹⁰⁸ ראו תיקים מס' 5777 (פרידה), 5833, 5698, 5679, 5783 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹⁰⁹ לדוגמה, סבינה קלר (Keller), ילידת 1881, שבעלה ובנה נספו לאחרונה, כתבה שהיא סובלת מבעיות מעיים בגלל תזונה לקויה, והיא ובתה אירנה (Irena), חולת לב, נותרו בחוסר כול לאחר שנחסנו; תיק מס' 5670 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. רחל פסקל (Pascal) טענה במחקרה שבגלל המטבוליזם הנשי נשים היו עמידות יותר לרעב, אך אוסף הפניות לעזרה שבידינו איננו נותן לכך אישור מובהק. ראו Rachel Bos Pascale, "Women and the Holocaust: Analyzing Gender Difference", in Baer Elizabeth R. and Goldenberg Myrna (eds.), *Experience and Expression: Women, the Nazis, and the Holocaust*, Detroit, Michigan: Wayne State University Press, 2003, pp. 34.

¹¹⁰ תיקים מס' 5772, 5812, 5791, 3180 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. ראו גם תיקים מס' 5781, 5744, 5736, 5776, 5695, 5769 (אוסף ברמן), שם. פרחודניק מספר ביומנו שבעלת הבית שלו שקלה להחזיר לגטו יהודייה

ליהודים ויהודיות חסרי תעודות, ולגברים יהודים עם תעודות, היה קושי להתאשפז או לקבל טיפול רפואי מחשש שיזוהו ויוסגרו.¹¹¹ כתוצאה מכך הורע מצבם, ולעתים אף העמידם בדילמות מוסריות.¹¹² נשים בהיריון, שהיו צריכות סיוע (תזונה, לידה או הפלה), קל וחומר אם החליטו לגדל את תינוקן בעצמן, אנשים פצועים וחולים שמצבם הרפואי הסתבך (למשל ילדים שנותרו להסוואת מילתם), כל אלה נזקקו לסיוע רפואי וכספי, ובחלק ניכר מהמקרים לא היה הדבר בהישג ידם.¹¹³ בעיות הבריאות הסבו סבל, פגעו ביכולת ההתפרנסות וההסתתרות, שחקו את התקציב, והעמידו את הסובלים מהן בסכנה קיומית. בדומה למחלה ניוונית, אחרי כל אירוע בריאותי מצאו עצמם המסתתרים בעמדה גרועה יותר.

ב.5 מצוקת ביגוד

מרכיב נוסף שכרסם בכוח עמידתם של יהודים בצד הארי היה מצוקת ביגוד. הסיבה הראשונה למצוקה זו הייתה הזמן החולף. הביגוד שלבשו הבורחים מן הגטו התאים לעונת בריחתם: קיץ 1942 (האקציה הגדולה), סתיו 1942 (לאחר סיומה), חורף של תחילת 1943 (אחרי אקציית ינואר) ועוד. לבורחים מהגטו, מהרכבת, מהמחנות היו בדרך כלל רק הבגדים שעל גופם, גם אם עטו כמה שכבות כדי לקדם את הבאות, אך תנאי האקלים המשתנים חייבו ביגוד אחר; היעדר ביגוד מתאים העמיד את המסתתרים בסכנה פיזית – קפיאה, מחלות ומוות, בעיקר אם חיו "מתחת לפני השטח" ושהו בתנאי הסתתרות קשים (עליית גג, בור צר, מרתף, אורווה, חלל מאחורי קיר כפול ועוד, היעדר כביסה) – ובסכנות נוספות.¹¹⁴ הזמן שחלף שחק את הבגדים; בגדיהם של אנשים עובדים התבלו,¹¹⁵ ובגדיהם של יהודים שהוסתרו בתנאים קשים, שחודשים ארוכים לא הוסרו מן הגוף ולא כובסו, ניזוקו.¹¹⁶

ההימצאות תחת רדיפה מתמדת פגעה אף היא בביגוד; אצל יהודים שחיו "על פני השטח" הימנעות מנשיאה בחשמלית מטעמי ביטחון וצעידיה ארוכה ברגל, גם בזמן בריחה, הביאו לשחיקת נעליים; ואצל אלה שחיו

שהסתתרה אצלה כיוון שבמשך כמה ימים הייתה חולה ונבצר ממנה לבצע עבודות עבודה (כגון סריגה); פרוחודניק, **התפקיד העצוב של התייעוד**, עמ' 229.

¹¹¹ היהודייה הלנה זבדבסקי ילדה את בנה בבית חולים פולני; בגלל מבטאה הרע מיעטה לדבר (היא אמרה רק: יזוס, מריה); התנהגותה זו התפרשה על ידי הסגל הרפואי כאיפוק וזכתה להערכה; טורקוב, **היה היתה וארשה יהודית**, עמ' 276.

¹¹² אשתו של הנריק סלובודסקי שברה את רגלה כשרצה להסתתר במחבוא בדירתה, ובהיעדר פתרון שכבה שבועיים ללא טיפול. ראו טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 181; דוגמה נוספת: בוז'יקובסקי, ששכב קודח מחום בדירה שחלק מדייריה היהודים גרו בה "על פני השטח" וחלקם "מתחתיו", הרגיש ש"בעלת הבית ואורחיה חששו לשכן בדירתם חולה-טיפוס ובתנאים של מחתרת: מישהו עשוי להידבק במחלה, יצטרכו לקרוא רופא, והלה עלול לבגוד בנו; חולה אינו מסוגל למהר למקלט בכל שעת-צורך; ואם ימות חלילה, יסגיר את הכל"; בהמשך, כתב, "גמרתי אומר בלב: לרדת לרחוב ולהוציא שם את נפשי כאחד אלמוני ובלבד לא לסכן חייהם של אחרים". ראו בוז'יקובסקי, **בין קירות נופלים**, עמ' 99, 100, בהתאמה.

¹¹³ לשם דוגמה, ניתוח להסוואת מילה עלה 3,000-5,000 זל, ולעתים קרובות נכשל; טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 182.

¹¹⁴ ראו תיקים מס' 5783, 5649, 5673 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. דוגמה לסכנה נוספת – גירוש מדירה; בצאתם מן הגטו בספטמבר 1942 התחזו בני הזוג ברמן לאח ואחות פולנים. בגלל הקור העז בחדר ששכרו בגרוכוב (היעדר הסקה, שמיכה דקה) ישנו באותה מיטה. כשגילה זאת בעל הבית, דרש שיעזבו לאלתר (בין שחשד בגילוי עריות ובין שעמד על מוצאם); טמקין-ברמן, **שם**, עמ' 51.

¹¹⁵ בין שעבדו ברוכלות, כמו מוכרי הסיגריות מכיכר שלושת הצלבים, ובין שעבדו בעבודה פיזית, כמו במקרה של בנימין מינדז'צקי, שעבד אצל שוער בית העלמין הפרבוסלבי ברובע פראגה (Praga) בכריית קברים, בקבורה, בגן הירק ועוד; ראו תיק מס' 5773 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; פלטל-מינדז'צקי, **משני עברי החומה**, עמ' 227.

¹¹⁶ ראו תיקים מס' 5655, 5671 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; פלטל-מינדז'צקי, **שם**, עמ' 220.

"תחת פני השטח" הליכה ממושכת על ברכיים בדירת המסתור - כדי לא להיראות דרך החלון - שחקה אף היא את הבגדים.¹¹⁷ גם אופנות השתנו; יהודים שיצאו מן הגטו לבשו בדרך כלל בגדים שהתאימו לאופנה ששלטה לפני המלחמה, מה שהבליט כעת את שונותם, והיעדר ביגוד עכשווי מנע מרבים לעבור לחיות "על פני השטח". יש לציין שבמרוצת הזמן השתנו מידות הבגדים והנעליים של ילדים ובני נוער בשל גדילתם, ולעתים גם של מבוגרים בגלל שינויים במצב התזונה, היעדר תנועה ו/או מצב בריאותי.¹¹⁸

סיבה שנייה למצוקת הביגוד הייתה יציאה בהולה ללא רכוש מהגטו או מדירה ארית ש"נשרפה" בעקבות הלשנה, סחיטה או מעצר. ב-1944 ביקש שמעון זייצ'יק (Zajczyk) תמיכה כספית עבור גיסו, הרופא ד"ר יוזף הוכזינגר (Hochsinger), שנותר ללא ביגוד; באוגוסט 1942 יצא הוכזינגר מהגטו והותיר שם את כל בגדיו. הלנה שרשבסקה סיפרה בזיכרונותיה על יהודייה בשם אווה (Ewa), שביוני 1943 קיבלה התראה לא לחזור לדירתה בצד הארי, ברחוב מוקוטובסקה (Mokotowska), בגלל הלשנה; בהיעדר ביגוד חלופי ביקשה אווה מילדה אחת להביא לה מהדירה כותונת לילה ושמלה. בבואה למקום המפגש בפתח הבית נעצרה.¹¹⁹ סיבה שלישית למצוקת ביגוד הייתה שוד רכוש. כאמור, היו פולנים שקיבלו רכוש יהודי למשמורת ואחר סירבו להחזירו; היו פולנים שגזלו את רכוש הילד או המבוגר היהודי שהסתירו, והיו סחטנים ששדדו את קרבנותיהם, כולל הבגדים שעל גופם.¹²⁰ סיבה רביעית למצוקת הביגוד הייתה מכירתו על ידי מסתתרים בשגרה ובשעת דחק לצורך מימון הוצאות קיום.¹²¹ כתוצאה מכך רבים מן המסתתרים סבלו ממחסור בביגוד, לעתים במידה שסיכנה את חייהם.

ב.6 מעצר, סחיטות ושוד רכוש

האיום הגדול ביותר שנשקף ליהודים בצד הארי היה מעצר, סחיטות ושוד רכוש, בבית וברחוב. שמלצובניקים - סחטני רחוב שזיהו יהודים והתמקחו אתם על כופר נפש - ארבו להם ברחובות, הפשיטו גברים כדי לבדוק אם הם נימולים, ושדדו כסף, דברי ערך וביגוד תחת איום שיסגירו את קרבנותיהם לרשויות. לעתים קרובות דרשו מהקרבת תוך יום-יומיים ולשלם סכום כסף גבוה, וכדי להבטיח זאת לקחו ממנו את תעודותיו או העתיקו מהן את כתובתו לצורך המשך סחיטה.¹²² יהודים שנתפסו, אם לא הצליחו להתנער מן הסחטנים בעזרת תושייה ואמצעים רטוריים, איבדו או את חייהם - או את רכושם, כספם, תעודותיהם ואת

¹¹⁷ סווק אוקונבסקי למשל, שקפץ מרכבת במאי 1943 וחזר לבד לוורשה, פנה קודם כול לצחצח את נעליו כדי להסיר חשד; תיק מס' 32779, מדור רישום מרכזי, אבלה"ג. ראו גם זילברברג, **יומן וארשה**, עמ' 110, 68.

¹¹⁸ תיק מס' 5686 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; Paulsson, *Secret City*, p. 129.

¹¹⁹ תיק מס' 5751 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; שרשבסקה, **הפרק האחרון**, כרך ב', עמ' 118.

¹²⁰ ראו תיקים מס' 5761, 5751, 5823, 5802, 5781, 5665 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; פרחודניק, **התפקיד העצוב של התיעוד**, עמ' 170-169; טורקוב, **היה היתה וארשה יהודית**, עמ' 240.

¹²¹ תיקים מס' 5764, 5782 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹²² על כך ניתן לקרוא ביומנים של רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 231; בז'יקובסקי, **בין קירות נופלים**, עמ' 102; טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 80, 97; פרחודניק, **התפקיד העצוב של התיעוד**, עמ' 198; ובתיקים (דוגמה) מס' 3180, 5730, 5655, 5665 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. כפי שמראים גרבובסקי וז'ביקובסקי, שמלצובניקים באו מכל שדרות החברה הפולנית, לאו דווקא מן העולם התחתון; Grabowski, *Hunt for the Jews*, p. 84; ז'ביקובסקי, "אנטישמיות, סחטנות", עמ' 170-169.

האפשרות להמשיך לגור בביתם (מחשש סחיטה ומעצר).¹²³ במקרים מסוימים המשיכו לגור בדירה שכתובתה נודעה לסחטנים אך שילמו דמי חסות.¹²⁴

סכנות נוספות איימו על יהודים ברחוב. זיהוי על ידי מכר יהודי או פולני היה יכול ליצור אינטראקציה שתחשוף את היהודי, ובמקרה של מכר פולני – אף להביא לסחיטתו ולהסגרתו; כוחות שיטור וצבא גרמניים היו עוצרים ברחוב את מי שנמצא בחוץ בשעות העוצר הלילי (תשע עד חמש), ובשעות היום היו עוצרים עוברי אורח או נוסעים בתחבורה הציבורית כדי לבדוק את תעודותיהם וכדי לתפוס משתמטים מחובת עבודת כפייה.¹²⁵ אחרי התנקשויות מצד המחתרת הפולנית היו נערכים ברחוב מעצרים המוניים. מדי פעם כיתרו כוחות גרמניים קטעי רחובות וסרקו דירה אחר דירה בחיפוש אחר מתנגדי משטר ויהודים. גם כיתורים אלה, כמו חיפושים שערכה המשטרה בבתים בניסיון לתפוס מברחים, אנשי שוק שחור, גנבים ועוד, איימו על חיי היהודים.¹²⁶

יהודי היה יכול להיעצר ברחוב לא רק על ידי כוחות גרמניים – כגון ורמאכט, גסטפו (Geheime Staatspolizei), שירות הביטחון (Sicherheitsdienst - SD), משטרת מגן (Schutzpolizei - Schupo), משטרה פלילית (Kriminalpolizei - Kripo), שירות מיוחד (Sonderdienst – שאויש על ידי גרמנים אתניים, פולקסדויטשה) ועוד – אלא גם על ידי המשטרה הכחולה הפולנית, כוח שיטור סמי-צבאי שהקימו הגרמנים לשמירת החוק והסדר בגנרלגוברנמן, אשר רבים מאנשיה, מרביתם משכבות סוציו-אקונומיות נמוכות, סחטו יהודים בעצמם ושיתפו פעולה עם סחטנים "אזרחיים" כדי להשיג רווח חומרי.¹²⁷

בעוד שאנשי הביטחון הגרמנים התקשו להבדיל בין יהודים לפולנים, אנשי המשטרה הכחולה זיהו יהודים בנקל על פי מבטא ודפוסי התנהגות. באמצעות עיון ובילוש במאגרי מרשם התושבים (על ידי השוטרים) או בספר הדיירים בבית משותף איתרו סחטנים דירות שיהודים הסתתרו בהן, ואז באו אליהם, לעתים מלווים באנשי המשטרה הכחולה, שדדו את רכושם, כולל הבגדים שעל גופם, ודרשו תשלומים נוספים בעתיד.¹²⁸ סחיטות אלה, שנעשו על ידי סחטנים מקצועיים יותר, פגעו במסתתרים, גזלו את תעודות כספם והביאו לפסילת הדירה להמשך מגורים.

באחת הפניות לעזרה מספרים 18 יהודים מסתתרים (7 גברים, 7 נשים ו-4 ילדים) כי בעשרת החודשים שחלפו מאז יציאתם מהגטו (לאחר אקציית ינואר 1943) ידעו איומים, חיפושים, סחיטות, מחלות, בריחות ומעצרים. ב-9 באוקטובר 1943 הגיעו למקום המחבוא שבדירתם שלושה גברים חמושים – ככל הנראה על סמך מידע מדויק – ולאחר איומים נטלו עמם כופר בסך 17,000 זל' במזומן בנוסף על בגדים, מעילים, שעונים וכיו"ב, שעלותם גבוהה מן הסכום עצמו. בתמורה הבטיחו להניח להם בעתיד, אך כעבור חודש הופיעו שוב, חמושים באקדחים וברימונים, כביכול כדי לחסל את המסתתרים. הם היכו אותם, לקחו את שאריות הרכוש והכריחו אותם לשלם כופר חודשי בסך 10,000 זל' בשני תשלומים. לאחר שכל כספם המזומן הוצא על תשלום

¹²³ מוז'ל'ש אייזנברג, שנמלט לוורשה ממחנה סקרז'יסקו-קמיינה, סיפר במכתבו מיוני 1944 שבמשך שישה שבועות גר בחמש דירות, ובאחרונה שבהן נסחט; הוא מסר את תעודתו כעירבון לגיוס 2,000 זל' ואז נמלט; תיק מס' 5782 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹²⁴ תיקים מס' 5760, 5878 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; שרשבסקה, הפרק האחרון, כרך ב', עמ' 72.

¹²⁵ די היה במתח עצמו כדי להכשיל את ניסיון ההתחזות של יהודי. בדיקת התעודות חרצה את דינם של נטולי התעודות וסיכנה גם את בעלי התעודות, שכן כל חקירה במשרדי הגסטפו הייתה יכולה לחשוף את טיבן האמתי – תעודה גנובה, תעודה כשירה שהונפקה על סמך תעודה מזויפת, תעודה מזויפת וכו'.

¹²⁶ רינגלבלום, כתבים אחרונים, עמ' 228; בוז'קובסקי, בין קירות נופלים, עמ' 119; שרשבסקה, הפרק האחרון, כרך ב', עמ' 55, 93, 94; זילברברג, יומן וארשה, עמ' 63.

¹²⁷ ראו לדוגמה תיקים מס' 3180, 6049 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג, וכן שרשבסקה, שם, עמ' 29.

¹²⁸ רינגלבלום, כתבים אחרונים, עמ' 229, 231.

הכופר (22,000 זל), הם נותרו כמעט ללא בגדים, ללא לבנים, מעילים ומצעים וחייהם מאוימים. חלקם שוכנו במקום אחר, אך לעשרה מהם לא היה לאן ללכת.¹²⁹ תשלומי כופר גדולים כאלה מחקו משאבי קיום שנועדו לפרנס במשך חודשים.

שיטות סחיטה נוספות היו פרסום בעיתון של מלונות זולים ומארב ליהודים שניגשו לשם לאחר שדירתם "נשרפה" וכן הצעות שווא אחרות לבצע שירותי תיווך ליהודים – ובסופו של דבר סחיטתם, הסגרתם או שניהם גם יחד.¹³⁰ סחיטות נעשו גם על ידי מכרים (בעלי בית, מחזיקי הרכוש של היהודים, מעבידים ועוד). לדוגמה, אלאונורה אפשטיין, שקפצה מרכבת השילוח לבלז'ץ ובתוך כך איבדה את בנה, מצאה בוורשה עבודה בניקיון בתים, אך נאלצה להפסיקה בגלל סחיטות חוזרות ונשנות במקומות עבודתה.¹³¹ גם הלשנות איימו על יהודים, מצד זרים ומכרים כאחד. כפי שהראתה ברברה אנגלקינג במחקר שערכה ב-255 הלשנות אנונימיות שהופנו לגסטפו בתחילת שנות הארבעים, 180 מהן מוורשה ומסביבתה, ההלשנות נבעו **מדחף פנימי**, כגון קנאה (קנאה רומנטית, קנאה ברכוש יהודי), פחד (מעונש קולקטיבי בגלל מעשיו של אחר) ואנטישמיות; והניבו **תועלת** למלשין: חיסול חשבונות על רקע יריבות מקצועית, כלכלית, רומנטית או אחרת והפקת רווח חומרי. לדבריה, אקט ההלשנה צמח על רקע תנאים אישיים וחברתיים כאחד. לעתים קרובות התאפיין המלשין בתסמונת האישיות הסמכותית (פנייה אל אישיות כזו מעניקה לו חשיבות) ובכישלון בתהליך החברות.¹³²

הסיבות החיצוניות להלשנה היו נעוצות במציאות המלחמתית, המקלה על אנשים לפרוק לאור יום את פוטנציאל הרוע המקנן עמוק בתוכם ובנסיבות אחרות הוא מודחק. אדוארד בנפילד (Banfield) הסביר שבמצבי חוסר ודאות מצטמצמים לעתים הקשרים החברתיים; נאמנות וסולידריות ננקטות רק כלפי חוג אנשים מצומצם, הכולל לפעמים אנשים ספורים בלבד. קבוצות קטנות אלה, המקיימות בתוכן את מה שהוא מכנה "פמיליזם א-מוראלי", הן מעין יחידה אסטרטגית המחילה נורמות מחייבות כלפי עצמה, המעגל "שלנו", והיעדר כל מחויבות כלפי זולתה. המרחב החברתי מצטמצם לאינטרסים של קבוצת הבסיס; מחוצה לה מצויים אויבים, תחרות ואי-אמון.¹³³

¹²⁹ תיק מס' 5823 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. ראו לדוגמה גם תיקים מס' 5670, 5717, 5726, 5769 (אוסף ברמן), מדור אוספים, שם.

¹³⁰ תיקים מס' 6086, 6051 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 231; שרשבסקה, **הפרק האחרון**, כרך ב', עמ' 29-33, 69.

¹³¹ תיק מס' 5723 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג (בהתאמה). ראו לדוגמה גם שרשבסקה, **שם**, עמ' 29-33, 46-41.

¹³² ברברה אנגלקינג-בוני, "אדון גסטפו הנחמד: הלשנות לרשויות השלטון הגרמני בפולין בשנים 1940-1941", בתוך מירי פז (עורכת), **החשבון הפוליטי: עימות עם זיכרון**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2007, עמ' 123-141.

¹³³ ראו Edward C. Banfield, *The Moral Basis of a Backward Society*, Glencoe, IL: The Free Press, 1958. במחקרה לעיל שאלה ברברה אנגלקינג את המודל שלו והראתה כיצד הוא התקיים גם בוורשה בתקופת המלחמה. את ההלשנות הרבות שעבר הנער היתום מייטק אייכל, בנסעו על קורקינט בצד הארי של ורשה, כפי שמופיעות בתיאור שכתב בוורשה באפריל 1944, אפשר להבין בהקשר זה; ראו תיק מס' 5969 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. טורקוב סיפר על הלשנה בנסיבות דומות – יתומה יהודייה קיבצה נדבות ברכבת בתחנת רדזימין ברובע פראגה, ונרצחה על ידי גרמנים לאחר שמתחריה הנוצרים לקיבוץ הנדבות הלשינו עליה; טורקוב, **היה היתה וארשה יהודית**, עמ' 317-316. לדוגמאות נוספות להלשנה על ידי שכנים, נשים נבגדות ומכרים אחרים, ראו גם זילברברג, **יומן וארשה**, עמ' 67, 106, 94; שרשבסקה, **הפרק האחרון**, כרך ב', עמ' 118; פלטל-מינדז'צקי, **משני עברי החומה**, עמ' 210.

ב.7 אבדן דירה

כמעט כל המסתתרים היהודים בוורשה נאלצו בשלב זה או אחר לעזוב את מקום מגוריהם, לעתים בבהילות, בגלל חשדות, הלשנות, סחיטות, מעצר של שותף לדירה או של אדם שיש לו נגיעה אליה, התרוששות ואי-עמידה בתשלומים, הגעה למבוי סתום ביחסים עם בעלי הבית וגורמים אחרים.¹³⁴ חרב ההשלכה לרחוב שהייתה תלויה מעל לראשם הייתה ידועה להם; בחוץ ציפו להם מזג אוויר קשה בחורף, רעב ובעיות בריאות, התנכלויות פיזיות, הלשנות ומעצר. "כשדירה של יהודי 'נשרפת'", כתב עמנואל רינגבלום ביומנו, "אפילו בכסף רב קשה למצוא אדם שילין אותו. הוא לא ימצא מקלט לו גם ליום יומיים. עליו להסתתר בין החרבות או לחרף נפשו בשדות, עד אשר תימצא לו קורת גג".¹³⁵

ההכרה בצורך הדוחק להחליף מקום דיור הייתה רק השלב הראשון.¹³⁶ גם אם הצליחו המסתתרים למצוא קורת גג זמנית, הם נזקקו להמלצות אמינות על משכירי דירות כדי לא ליפול טרף לסחטנים שארבו במלונות זולים, וכמובן לכסף, שכן לעתים כל כספם נשאר בדירה ש"נשרפה". יהודים שדירתם אבדה נזקקו לדיור חלופי, לעתים בתשלום מראש, ואלה מהם שפנו לחיות "על פני השטח" נדרשו לתעודות חדשות (בעלות כתובת וזהות חדשות). שיקולי בטיחות הניעו בני משפחה להתפצל.¹³⁷ שני הדברים, הנפקה מחודשת של תעודות ופיצול מקומות הדיור, הגדילו את ההוצאות וקיצרו את משך הזמן שמסתתרים יכלו להתקיים בכוחות עצמם.

בעקבות פרסום גרמני שהזמין יהודים בעלי נתינות זרה, נייטרלית, להתייצב לצורך החלפה באזרחים גרמניים מארץ ישראל, התייצבו בהוטל פולסקי, מלון בלב ורשה ברחוב דלוגה 29, אלפי יהודים, רובם בעלי תעודות פיקטיביות שנרכשו בכסף רב.¹³⁸ ההיענות הרחבה להצעה הגרמנית לא נבעה מאמון עמוק בגרמנים אלא מייאוש; אבדן דירות תכופ, התרוששות, שחיקה והסתמנות האפשרות לקבל קורת גג בלי צורך להסתיר את הזהות היהודית הביאו רבים להתפתות. ב-24 במאי 1943 כתב טוביה בוז'יקובסקי ביומנו, "[בנוסף על] העשירים [ה]משקיעים מכספם ומתייצבים [...], מדי פעם יהודים עניים שדירתם אוכלה מוצאים שם מחבוא בחשאי לכמה ימים עד שמארגנים דירה אחרת. הכול חושדים בגרמנים [...] אבל] הקושי והמתח והתקווה שכל הארכת חיים ולו קצרה תעזור לשרוד מניעה רבים לנסות".

¹³⁴ דוגמאות: (א) רות לוין (Lewin) מדווחת ב-6/11/1943 כי הבוקר נעצר בעל הבית שלה, והיא ובנה בן השבע נותרו ללא קורת גג (ב) חיים רובינליכט (Rubinlicht) כותב שמאז שנאסרה בעלת הבית שלו ביום ב' האחרון, 20/6/1944, הוא במצוקה (ג) דורה פישמן ובעלה נדרשו על ידי בעל הבית לעזוב את הדירה לאחר שבדירה שכנה התגלו דיירים יהודים. כתוצאה מכך היהודים ההם נרצחו, הפולנים גורשו ודירתם נשרפה (ד) הילד אנדז'ייק רוזנבאום (Andrzejek Rozenbaum) החליף למן האקציה שבה התייתם ועד יוני 1944 8 דירות בצד הארי (ה) בני הזוג ברמן החליפו בין ספטמבר 1942 למאי 1944 7 דירות שם; ראו תיקים מס' 5731, 5712, 5721, 3180, 5721 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג, בהתאמה; טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 50-54 וכן בוז'יקובסקי, **בין קירות נופלים**, עמ' 122-126.

¹³⁵ תיק מס' 5766 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; רינגבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 234. ראו תיקים מס' 5666, 6402 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. ילדי הרחוב, שפעלו בחבורות, היו מקרה מעט שונה; חלקם פחדו כל כך מכיתור ומעצר, שחשו בטוחים יותר בשטח פתוח, וסמכו יותר על קלות רגליהם, ולעתים אף סירבו להצעות דיור. ראו ז'מין, **מוכרי הסיגריות מכיכר שלושת הצלבים**; בוגנר, **בחסידי זרים**, עמ' 102-115.

¹³⁶ ראו תיקים מס' 5655, 5720, 5757, 5749, 5735, 5720, 5675, 5820, 5769, 5784 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹³⁷ תיקים מס' 5720 (הצטיידות בתעודות), 5711, 5748, 5699, 5767 (הכרח להתפצל), אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג; שרשבסקה, **הפרק האחרון**, כרך ב', עמ' 37, 41, 46, 47, 62. היו גם מקרים שבני משפחה גרו ביחד, חלקם "על פני השטח" וחלקם "מתחתיו"; תיק מס' 5776 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; בוז'יקובסקי, **בין קירות נופלים**, עמ' 98, 101; צוקרמן, **שבע השנים ההן**, עמ' 361, 362, 408.

¹³⁸ Agnieszka Haska, *Jestem Żydem, chcę wejść. Hotel Polski w Warszawie, 1943*, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, 2006; Agnieszka Haska, "Adam Żurawin, a Hero of a Thousand Faces," *Holocaust Studies and Materials*, no. 1 (2008): 123-146; Engelking and Leociak, *The Warsaw Ghetto*, pp. 745-748

גם יצחק צוקרמן, חברו למחתרת ואחר כך לקיבוץ, חשב כך; "אני חושב שהסיבה שיהודים כמו גלר וקאנאל הלכו לשם [הוטל פולסקי] היתה שהם היו שבורים ורצוצים", כתב בזיכרונותיו. "גלר היה שבר-כלי אחרי השריפה [...] הוא הדין לגבי ישראל קאנאל, גם הוא הלך לשם מתוך שברון". [...]".¹³⁹ בסופו של דבר רוב המתייצבים נרצחו; כארבע מאות מהם נורו ונהרגו בכלא פביאק, וכ-2,500 מהם שולחו למחנות ויטל וברגן-בלזן, ומשם הועברו בסתיו 1943 ובאביב 1944 לאושוויץ ונספו. רק כמה מאות מהעצורים ניצלו.

ב.8 קושי להצטייד מחדש בתעודות

אבדן דירה כתוצאה מחשד, מהלשנה, מסחיטה או ממעצר חייב יהודים שחיו "על פני השטח" (או כאלה שבמצוקתם החליטו "לעלות אל פני השטח") להצטייד בתעודות חדשות כי זהותם הבדויה הקודמת "נשרפה" – ומוצאם נחשף.¹⁴⁰ החזקת תעודות כדין העניקה ביטחון מסוים ואפשרה להשיג דיור מוזל ועבודה, אך ההצטיידות בתעודות עלתה אלפי זלוטי. יהודי שחי "על פני השטח" נדרש להחזיק בשש תעודות שונות, ובמהלך שהותו בצד הארי נאלץ להחליף את תעודותיו כמה פעמים.¹⁴¹ יהודים שעברו סחיטות ושרכושם נשדד הצליחו אולי בפעמים הראשונות לגייס את הכסף הנחוץ להנפקת תעודות מזויפות חדשות, אך במרוצת הזמן התקשו לעשות זאת.

קשה לא פחות הייתה הבעיה הארגונית: איך להתגבר על התקנות הביורוקרטיות הגרמניות שנועדו להגביר את הפיקוח ולסכל זיוף של תעודות. יהודי שפנה לחיות "על פני השטח" היה צריך (ראו פרק א') להצטייד בתעודות ייעודיות: תעודת לידה, ובמקרה הצורך בתעודות נוספות, כגון תעודת פטירה (של הורה), תעודת נישואין, תעודות לימודים ועוד, ועל סמך תעודות בסיס אלה ועל סמך אישור ממשרד רישום הכתובות המקומי - להצטייד בתעודת זיהוי (Kennkarte), בתעודת עבודה (Arbeitskarte) ועוד.

את תעודות הבסיס קל יותר לזייף - בעזרת זייפנים מקצועיים, תמורת תשלום: הן היו נטועות בעבר הרחוק, ועל כן קשה יותר היה לרשויות לאמתן; ניתן היה למשל לציין בהן שמות של יישובים שנחרבו, שלא נותר בהם תיעוד ארכיוני; חלקן הגדול התייחסו לרישומי כנסייה, למשל לידה, מוות, נישואין - והיו כמרים ששיתפו פעולה עם המחתרת הפולנית ארמיה קריובה או עם מי שהציג עצמו כפעיל שלה והגישו אישורים כוזבים.

גם את התעודות שהיו בשימוש שוטף, כגון תעודת זיהוי, תעודת עבודה, היתר מעבר הקשור לעבודה, ועוד, אפשר היה לזייף, אבל זיוף של תעודה בלבד ללא שתילה או סילוק נתונים מקבילים במשרדי רישום הכתובות ובלשכות הרישום המחוזיות היה ניתן לגילוי בכל בדיקה אדמיניסטרטיבית.

¹³⁹ בז'יקובסקי, **בין קירות נופלים**, עמ' 106-107; צוקרמן, **שבע השנים ההן**, עמ' 387. צוקרמן מתייחס כאן לפעיל גורדוניה, אליעזר גלר, שבמאי 1943 נכווה קשה בצד הארי בשריפה; חודש אחר כך התייצב בהוטל פולסקי, חבוש בשתי ידיו, מתוך כוונה לברוח אחרי שהמשלוח יצא את גבולות פולין. לאחר התייצבותו התחרט, אך כבר איחר את המועד; על כך ראו פלטל-מינדז'צקי, **משני עברי החומה**, עמ' 190-192; הלנה שרשבסקה, שהסתתרה אף היא בצד הארי של ורשה באותה עת, כתבה לימים ש"הנסיעות הללו [להוטל פולסקי] היוו פסיכזה שנתפסו לה בראש ובראשונה היהודים שלא עמדו יפה בתנאי המחתרת. הנסיעות שימשו גם קרש הצלה לכאורה לכל מי שאבדה לו הדירה, או שניטל ממנו הביטחון בדירתו"; שרשבסקה, **הפרק האחרון**, כרך ב', עמ' 106. ראו גם רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 249. לדיווחו הבהול של ולדיסלב ברטושבסקי על רצח מאות מיהודי הוטל פולסקי בכלא פביאק ביולי 1943, ראו תיק מס' 6001 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹⁴⁰ יש לציין שלעתים ניסו מסתתרים שחיו "תחת פני השטח" להקדים תרופה ולמכה ולהצטייד בתעודות למקרה שיצטרכו לעזוב את הדירה לאלתר; ראו תיק מס' 5714 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹⁴¹ תיקים מס' 5718, 5734, 3180 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; Paulsson, *Secret City*, p. 103, 104.

עיקר הקושי היה נעוץ בחובת רישום מקום המגורים. עד קיץ 1943 כדי לדווח על מעבר דירה היה צריך להתייצב במשרד רישום הכתובות המקומי ולהציג (א) אישור הסתלקות שהנפיק משרד רישום הכתובות בשכונה הקודמת (ב) אישור מסוכן הבית במען החדש על הצטרפותך לבניין.¹⁴² מסתיו 1943 הוחמר נוהל הרישום, דבר שהקשה על הזיוף.¹⁴³

כדי להתגבר על הבעיה ולהשיג הגנה מרבית (תעודה שיש לה סימוכין במשרדים השונים) היה צריך להפעיל פקידים "נאמנים" במשרדים השונים - שישתלו גיבויים לתעודות או שישמידו שם מסמכים העשויים לסכנן. אך קשרים מסועפים כאלה היו בעיקר נחלתם של גופים מחתרתיים מאורגנים, ולא לכל מסתתר הייתה גישה אליהם.

זיפנים פרטיים היו לעתים מקושרים לפקידים כאלה, אך עצם הפנייה לזיפנים הייתה כרוכה בסיכון: לצרכן השירות לא הייתה ודאות לגבי איכות הזיוף, ונבצר ממנו לדעת אם בתעודה לא צוינו פרטיו של אדם קיים אחר ואם הזיפן אכן הפעיל קשרים במשרדים שונים כדי ליצור גיבוי לתעודות.¹⁴⁴ ברשימה של מלשינים שהכין אדולף ברמן ב-1944 בצד הארי – לצורך העברתה למחתרת הפולנית לשם "המשך טיפול" – הוא ציין את סוכן הגסטפו, הפולני ואצלאב סאוויצקי (Sawicki), שהסגיר יהודים ופעילי מחתרת פולניים לאחר שסיפק להם תעודות מזויפות.¹⁴⁵

לסיכום, ריבוי חשדות, הלשנות וסחיטות חייב יהודים שחיו "על פני השטח" להצטייד שוב ושוב בתעודות מזויפות חדשות, פעולה אשר מלבד עלותה הגבוהה העמידה אותם בסכנות חדשות: הישענות על תעודות שהמינותן מוגבלת והפקדת גורלם בידי אדם זר, העשוי לסחוט או להסגיר.

---

¹⁴² לעתים היה אפשר לדווח במשרד רישום הכתובות המקומי על אבדן אישור ההסתלקות "שניתן במשרד הקודם" ולשחד את פקיד הרישום ב-500 זלוטי; לחלופין היה אפשר להגיש אישור הסתלקות מזויף (שנקנה מזיפן מקצועי) ולדאוג – **אם היו לך קשרים עם נאמנים של המחתרת הפולנית** שהיו שתולים במשרדי רישום הכתובות השונים, דבר שבשלבם הראשונים בצד הארי בדרך כלל לא היה נחלתם של יהודים רבים – לשתול במשרד רישום הכתובות הקודם מסמך הסתלקות מקביל. ראו Paulsson, *Secret City*, p. 100, 103.

¹⁴³ "לצורך רישום מגורים נכנסו לשימוש טפסים חדשים [...] היה צריך למלא אותם בשלושה עותקים (למסור פרטים אישיים ואת מספר הקנקארטה), להחתים את הטופס אצל סוכן הבית ולהביא אותו אישית למשרד רישום כתובות. שם, אחרי בדיקת המסמך, העתק אחד חתום בחותמת המשרד [לרישום כתובות] הוחזר לבעל העניין, ושני האחרים נשלחו למשרד הראשי. משם הועבר אחד למשרד מרשם התושבים, והשני למשטרה הפלילית כדי לבדוק אם האדם המסוים איננו מבוקש. הדייר חזר לסוכן הבית ועל סמך הטופס החתום הוכנס שמו לפנקס הרישום של הבית. כך לפני שמשרד רישום הכתובות העביר את שני הטפסים למשרד מרשם התושבים, הוכנס [במשרד רישום הכתובות] שמו של הדייר החדש לתיקייה של ביתו החדש, ולתיקייה של ביתו הקודם, תוך הודעה על שינוי כתובת ובקשה למחוק אותו מהפנקס בביתו לשעבר". דרך אחת לעקוף זאת הייתה לפנות לזיפן במקום ללכת למשרד לרישום כתובות. הוא היה מחתים את אחד משלושת עותקי הטופס בחותמת זהה לזו של משרד רישום הכתובות, משיבו לפונה, ומשמיד את שני הטפסים הנוספים. ב-1/3/1944 הוחמר נוהל הרישום; עתה היה על הדייר להביא אתו למשרד רישום הכתובות המקומי לא רק את הטופס המשולש (ממולא בפרטיו האישיים וחתום על ידי סוכן הבית החדש), אלא גם את פנקס הרישום של ועד הבית במען החדש. מכאן המשיך הנוהל כמקודם: הדייר היה שב אל סוכן הבית עם עותק אחד של הטופס ועם פנקס הרישום של ועד הבית, שניהם חתומים – וזוכה לגושפנקא פורמלית; ובמשרד רישום הכתובות היו מזינים את המידע בתיקיית הבית החדש ושולחים את שני עותקי הטופס הנותרים ללשכת מרשם התושבים ולמשטרה הפלילית. אם סוכן הבית לא התלווה לדייר בביקורו במשרד רישום הכתובות, היה יכול הדייר לפנות לזיפן, ואז להשיב לסוכן הבית טופס ופנקס חתומים. אך לפעמים הצטרף סוכן הבית לדייר, ואז לא ניתן היה לגשת לזיפן; במקרה כזה כבר נשלחו הטפסים, שמולאו בפרטים מתעודות מזויפות, לשני המשרדים האחרים, וגילוי התרמית היה רק שאלה של זמן; טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 160, 161.

¹⁴⁴ טמקין-ברמן, **שם**, עמ' 109, 110.

¹⁴⁵ תיק מס' 6051 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

ב.9 אונס וניצול מיני

נשים יהודיות נוצלו ונאנסו ברחוב ובמקומות אחרים כמו נשים פולניות ומאותן סיבות, אך השתייכותן לקבוצה נרדפת חשפה אותן לניצול רב יותר מצד סחטני רחוב, מעסיקים, בעלי בית, שוטרים ועוד.¹⁴⁶ דורה פישמן למשל, פליטה מלובלין, תיארה סחיטה והתעללות מינית שעברה בוורשה בקיץ 1943 כשהלכה לכבס במקווה מים את תחבושות בנה הפצוע.¹⁴⁷

קשה במיוחד היה מצבן של נשים שחיו "תחת פני השטח"; התלות המוחלטת בבעל הבית, שתוארה על ידי פלטל-מינדז'צקי,¹⁴⁸ הפכה אותן לטרף קל; "מעשי אונס, עבדות מינית ו'תשלומים דומים' נתפסו לעתים קרובות על ידי מצילים בעד כסף כחלק מן העסקה או כבונוס", כתב גרובוסקי.¹⁴⁹ בעקבות תקיפות כאלה רבות התמוטטו ולא יכלו עוד להתמודד, ורבות נאלצו לחפש עבודה או קורת גג אחרת - על כל המשמעויות הבטיחותיות, הכספיות והמסמכיות הנגזרות מכך.¹⁵⁰ חלקן נאלצו להתמודד עם הריון והפלה בעקבות התקיפה, וכולן נזקקו לתמיכה רגשית. כל עוד לא נוצר קשר עם ארגון מחתרת, הן נאלצו להתמודד עם קשיים אלה לבדן.

ב.10 מצוקה נפשית

מאבק קיומי והתמודדות עם עוני, רעב, קור, מחלות, מוות, אבדן, פחד, טראומה, השפלה, תלות, מודעות לרצח הממוסד של יהודים ועוד היו נחלת היהודים עוד בגטו. אך בעוד שבגטו ההתמודדות התרחשה בתוך קהילת האם, בשפת האם, ועל בסיס מסגרות משפחתיות וחברתיות תומכות (כגון משפחה, תנועות נוער, תנועות פוליטיות, ארגוני סעד, חוגי תרבות ועוד), בצד הארי ההתמודדות הייתה לבד, ללא מעגלי תמיכה, ללא מרחב הנשימה של שפת האם (יידיש) ומתוך הכרח מתמיד להסתיר את הזהות היהודית ולהתכחש לה בפומבי.¹⁵¹

¹⁴⁶ יש לציין שביומנים, בעדויות, בזיכרונות ובספרות השואה תקיפות מיניות זכו לייצוג נמוך יותר מתקיפות אחרות משום שנשים התקשו לחשוף חוויה אישית כל כך בפרהסיה לנוכח מוסכמות חברתיות המאדירות גבורה, שליטה וכוח. Natalia Aleksion, "Gender and the Daily Lives of Jews in Hiding in Eastern Galicia." *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies and Gender Issues*, Number 27, Fall 2014, pp. 38–61; איריס מילנר, **הנרטיבים של ספרות השואה**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2008, עמ' 80, 93; למחקרים חלוציים על נשים ומגדר, ראו Nechama Tec, *Resilience and Courage: Women, Men, and the Holocaust*, New Haven: Yale University Press, 2003; Dalia Ofer and Lenore J. Weitzman (eds.), *Women in the Holocaust*, New Haven and London: Yale University Press, 1998; Marion Kaplan, *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany*, New York: Oxford University Press, 1998; Judith Tydor Baumel, *Double Jeopardy: Gender and the Holocaust*, London: Vallentine Mitchell, 2013; and Doris L. Bergen, "What Do Studies of Women, Gender, and Sexuality Contribute to Understanding the Holocaust?" in Myrna Goldenberg and Amy Shapiro (eds.), *Different Horrors / Same Hell: Gender and the Holocaust*, Seattle: University of Washington Press, 2013, pp. 16–27; את הנימה המרומזת במכתבה של רות לוין, "אני גרה בוורשה עם בני בן ה-7 ומתמרנת בין סחיטות ושאר 'תענוגות'" [המרכאות במקור – נ"ר], אפשר לראות באור זה; ראו תיק מס' 5731 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. לטקטיקות התחמקות מפגיעה, ראו שרשבסקה, **הפרק האחרון**, כרך ב', עמ' 116.

¹⁴⁷ תיק מס' 3180 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹⁴⁸ "תקועים במחבואים האפלים, נטולי כל אפשרות לצאת לרחוב ולטפל במשהו בעצם ידם, היו היהודים מדוכדכים וחסרי ישע. בעל הבית היה אדון חייהם. היה בידיו לעשות בהם כרצונו. אסור היה על יהודים אלה לגלות סימן כלשהו של מחאה או טינה, מחשש הפסד של המחבוא, שפירושו מוות"; פלטל-מינדז'צקי, **משני עברי החומה**, עמ' 218.

¹⁴⁹ Grabowski, *Hunt for the Jews*, p. 146.

¹⁵⁰ תיק מס' 5723 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹⁵¹ זילברברג, **יומן וארשה**, עמ' 71; פלטל-מינדז'צקי, **משני עברי החומה**, עמ' 177; חווקה פולמן-רבן, **לא נפרדתי מהם**, לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות, 1997, עמ' 54; Rachel Einwohner, "Identity Work and Collective Action in

אבדן של קרובים והתפרקות התא המשפחתי הטילו על המסתתרים עול רגשי כבד.¹⁵² זכרן של חוויות טראומטיות רדף אותם בערותם ובשנתם.¹⁵³ בבידוד שנגזר עליהם ובבידודות שהפכה נחלתם נותרו האבדנים שחוו בלתי מעובדים, ולימים המשיכו לתקוף את נפשם גם לאחר זמן, כמו קרינה רדיואקטיבית.¹⁵⁴ ההכרה בכוונות הרצחניות של הגרמנים והתחושה שהפולנים הפנו ליהודים עורף העמיקו את מצוקת המסתתרים¹⁵⁵ ובמקרים רבים אף איימו על תחושת הזהות הבסיסית שלהם.¹⁵⁶ ההתמודדות היומימית בצד הארי הייתה כרוכה בחוסר ודאות ובדריכות מתמדת. יהודים "על פני השטח" היו חשופים לזיהוי, לסחיטה, למעצר, לגילוי זהותם, והיו צריכים למשול בדיבורם וברוחם ולהיאזר בתושייה כדי להתמודד עם מצבים משתנים.¹⁵⁷ טשטוש מאפיינים חיצוניים יהודיים כמו מראה או מבטא, אימוץ מנהגים נוצריים, שינון תפילות, סיפורי כיסוי, הבעה פומבית של דעות זרות לעצמך ומענה זחוח על אמירות אנטישמיות במרחב הציבורי, הסתרת המילה (לגברים), הפגנת ביטחון ועליצות גם בשעת אבדן ואימה, הימנעות משפת האם, הימנעות מחשיפת המוצא גם מפני יהודים – כל אלה אפיינו את החיים בזהות כפולה ויצרו מועקה.¹⁵⁸ "הדבר הקשה ביותר היה ההתחזות, הסתגלות לשם חדש ובכלל העמדת הפנים שאתה מישהו אחר", כתבה טמקין-ברמן ב-27 באוגוסט 1944 ביומנה.¹⁵⁹ "פעמים מבקש אני לדבר למיצער אל עצמי, רוצה הייתי לשמוע

---

a Repressive Context: Jewish Resistance on the 'Aryan Side' of the Warsaw Ghetto", *Social Problems* Vol. 53/1 (2006), pp. 38-56

¹⁵² ראו תיקים מס' 5721, 5723 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 283; פרחודניק, **התפקיד העצוב של התיעוד**, עמ' 256; פלטל-מינדז'צקי, **משני עברי החומה**, עמ' 119; צוקרמן, **שבע השנים ההן**, עמ' 381.

¹⁵³ ראו למשל תיקים מס' 5794, 5738 (אוסף ברמן), מדור אוספים, ותיק מס' 32779, מדור רישום מרכזי, אבלה"ג; בוז'יקובסקי, **בין קירות נופלים**, עמ' 117; זילברברג, **יומן וארשה**, עמ' 71; צוקרמן, **שבע השנים ההן**, עמ' 323.

¹⁵⁴ יולנדה גמפל, **ההורים שחיים דרכי: ילדי המלחמות**, מצרפתית: תהילה מישור, ירושלים: כתר ספרים, 2005, עמ' 20. לעיון בטראומה ובפוסט טראומה, ראו Sigmund Freud, *Beyond the Pleasure Principle*, in The Standard Edition of the Complete Psychological Works, ed. And Trans. James Strachey, London: Hogarth Press, 1953-74, 18:29; זיגמונד פרויד, **אבל ומלנכוליה: פעולות כפייתיות וטקסים דתיים** (1917), מגרמנית: אדם טננבאום, תל אביב: רסלינג, 2008; עמוס גולדברג, **טראומה בגוף ראשון: כתיבת יומנים בתקופת השואה**, אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2012; דומיניק לה קפרה, **לכתוב היסטוריה, לכתוב טראומה**, תרגום: יניב פרקש, תל אביב וירושלים: רסלינג ויד ושם, 2006, Cathy Caruth, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996; Langer, *Holocaust Testimonies*, chapter 1; Charlotte Delbo, *La mémoire et les jours*, Paris: Berg International, 1985, p. 12, 13; Alfred Garwood, "The Holocaust and the Power of Powerlessness: Survivor Guilt an Unhealed Wound", *British Journal of Psychotherapy*, Vol 13 (2), 1996, pp. 243-258.

¹⁵⁵ ישראל גוטמן, **יהודי ורשה: 1939-1943**, ירושלים: יד ושם, 2011 (מהדורה שנייה), עמ' 407, 640; דרייפוס, **"אנו יהודי פולין?"**, עמ' 156; Engelking, "Murdering and Denouncing Jews", p. 61.

¹⁵⁶ "השואה יצרה עולם שבו נשללת היכולת להיות עד לעצמך", כתב דורי לאוב; "השיטה הנאצית [...] שכנעה את קורבנותיה, העדים הפוטנציאליים מבפנים, שהטענות בדבר 'אחרותם' ואי-אנושיותם נכונות ובדוקות ושחוויותיהם אינן ניתנות לתקשור, אפילו להם-עצמם, ולפיכך ייתכן שמעולם לא היה בהן ממש [...] כאשר ההיסטוריה של מאן-דהוא מוכחדת – גם זהותו של הנכחד חדלה להתקיים", ראו דורי לאוב, "אירוע-בלא-עד: אמת, עדות והישרדות", בתוך שושנה פלמן ודורי לאוב, **עדות: משבר העדים בספרות, בפסיכואנליזה ובהיסטוריה**, מאנגלית: דפנה רז, תל אביב: רסלינג, 2008, עמ' 88.

¹⁵⁷ רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 220; זילברברג, **יומן וארשה**, עמ' 71, 77, 79, 85, 98; בוז'יקובסקי, **בין קירות נופלים**, עמ' 126; טורקוב, **היה היתה וארשה יהודית**, עמ' 280-281. התמודדות קשה יותר הייתה לגברים כי קל יותר היה לגלות את מוצאם (ברית מילה). לדברי נחמה טק, כיוון שרדיפת גברים היתה אינטנסיבית יותר בתחילת הכיבוש, המשקעים והפחדים של הגברים האיצו את שקיעתם בדיכאון יותר מאשר אצל נשים, וחזותם הפכה להיות מסגירה; טק, **נשים וגברים בצל השואה**, עמ' 261.

¹⁵⁸ טק, **שם, שם, שם**.

¹⁵⁹ טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 93. לביטויים נוספים של מצוקה רגשית הנובעת מהסתרת הזהות היהודית, ראו פולמן-רבן, **לא נפרדתי מהם**, עמ' 54.

שמי שלי כפי שהגתה אותו אמא" (טוביה, לא טאדק – נ"ר), כתב בוז'יקובסקי ביומונו ב-13 באוגוסט 1943. אף במחבוא נמנעו יהודים מלהתלחש ביידיש כי "אוזניים לכותל"; בצעקות ביידיש מתוך שינה קשה יותר היה לשלוט.¹⁶⁰

על מנת להיטמע בסביבה היה צורך לשחק דמות אחרת, לשקר, להסתיר רגשות, להתגבר על עצב ופחד, להגיב מהר. הסתוות מתמדת זו גבתה מחיר גבוה: בדידות.¹⁶¹ לא פעם פנו יהודים מן הצד הארי לבקר בגטו, בתקופת קיומו, רק כדי להרגיש תחושה של שייכות.¹⁶²

גם יהודים "תחת פני השטח" חיו בכוננות מתמדת ונדרשו להגיב במהירות על כל איום - עצירת רכב מול הבית, דפיקה בדלת, כניסת אורחים - בריצה למחבוא (אם היה כלל) או בבריחה.¹⁶³ תלותם בבעל הבית והפסיביות שנידונו לה הגבירו את מצוקתם,¹⁶⁴ וכך כאמור גם תנאים פיזיים קשים במחבוא והתנכלות מצד בעלי הבית: "אין מגרשים אותנו, רק מענים אותנו נפשית", כתבה דבורה ז'לאזו ממקום מסתורה.¹⁶⁵ יהודים בוורשה ידעו שהם יכולים לאבד את דירתם בין רגע ולהיזרק לרחוב. התוצאה הייתה פחד, מתח ודאגה. "יכול אתה לאפיין את כל חיי היהודים בצד הארי במלה אחת: פחד. פחד מפני הגרמנים. פחד מפני הסביבה הפולנית. פחד מפני הסחטן. פחד מפני אבדן המחבוא והאימה להישאר ללא פרוטה", כתבה לימים ולדקה פלטל-מינדז'יצקי, לשעבר קשרית תנועת הבונד בצד הארי של ורשה.¹⁶⁶ את שיעורי ההתייבבות הגבוהים של יהודים בהוטל פולסקי ניתן כאמור להסביר גם בשחיקה הנפשית שנלוותה להסתתרות או לתפקוד בזהות כפולה.

למצוקה זו היו השלכות קיומיות; ראשית, מבט עצוב או מפוחד היה יכול להסגיר מוצא.¹⁶⁷ שנית, מצב נפשי קשה מנע לעתים המשך הסתתרות. הרש ברנדשטטר (Hersz Brandszteter) למשל כתב שמצבה הנפשי של בתו לא אפשר מציאת מקום מסתור עבורה. צוקרמן ופלטל-מינדז'יצקי סיפרו על הרעלה למוות של יהודייה בידי שותפיה למסתור לאחר שיצאה מדעתה וסיכנה אותם. שלישיית, מצוקה רגשית החלישה את כוחו של הגוף לעמוד בקור, ברעב ובמחלות ולעתים אף הביאה להפסקת אכילה. פלטל-מינדז'יצקי סיפרה על שתי ילדות אחיות שהוסתרו בבית נוצרי, שמרוב געגועים לאמן הפסיקו לאכול.¹⁶⁸ רביעית, מצוקה נפשית אף הביאה במקרים קיצוניים להתאבדות.¹⁶⁹

¹⁶⁰ בוז'יקובסקי, **בין קירות נופלים**, עמ' 116, 113-112, בהתאמה; צוקרמן, **שבע השנים ההן**, עמ' 323; זילברברג, **יומן וארשה**, עמ' 96.

¹⁶¹ Melchior, "The Holocaust Survivors", pp. 9-13.

¹⁶² פולמן-רבן, **לא נפרדתי מהם**, עמ' 54; זילברברג, **יומן וארשה**, עמ' 71.

¹⁶³ רינגלבלום, **שם**, עמ' 227; טורקוב, **היה היתה וארשה יהודית**, עמ' 258, 268; בוז'יקובסקי, **בין קירות נופלים**, עמ' 101-100, 104, 110-109, 133-132.

¹⁶⁴ פלטל-מינדז'יצקי, **משני עברי החומה**, עמ' 218, 220; טורקוב, **היה היתה וארשה יהודית**, עמ' 301, 311; פרוחודניק, **התפקיד העצוב של התינוד**, עמ' 203; זילברברג, **יומן וארשה**, עמ' 86.

¹⁶⁵ תיק מס' 5748 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. למצוקת התנאים הפיזיים, ראו גם טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 81; פלטל-מינדז'יצקי, **משני עברי החומה**, עמ' 218-224; בוז'יקובסקי, **בין קירות נופלים**, עמ' 104, 113-112; להתנכלות בעלי הבית, ראו גם בוז'יקובסקי, **שם**, עמ' 133-132; טורקוב, **היה היתה וארשה יהודית**, עמ' 240, 258, 301, 298.

¹⁶⁶ פלטל-מינדז'יצקי, **משני עברי החומה**, עמ' 211.

¹⁶⁷ רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 220, 222.

¹⁶⁸ תיק מס' 5742 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; צוקרמן, **שבע השנים ההן**, עמ' 417; פלטל-מינדז'יצקי, **משני עברי החומה**, עמ' 119, 220; רינגלבלום סיפר על שותפה למסתור, נערה כבת 14, שבעקבות משבר רגשי חדלה לאכול

ב.11 הכסף אוזל וכל הרכוש כבר נמכר

לאחר מאבק קיומי ממושך בצד הארי התדלדלו משאביהם של המסתתרים, לפעמים בהדרגה (מכירת רכוש, הוצאות שוטפות) ולפעמים בפתאומיות (שוד, סחיטה, עזיבה בהולה של דירה), עד שבמקרים רבים לא נותר עוד כסף לקיום. "מיום ליום [...] מתקדם תהליך ההתרוששות של אלה אשר עד כה הסתדרו באמצעים משלהם", נכתב בפרוטוקול ישיבה של נציגי ז'גוטה עם מיופה הכוח של הממשלה הפולנית הגולה בלונדון, פגישה שנערכה בוורשה ב-28 באוקטובר 1943.¹⁷⁰ סיטואציה זו מתוארת ברוב הפניות לעזרה שבאוסף ברמן; הלינה מרקוביץ' (Markowicz) כבר מכרה את כל החפצים האישיים שברשותה ולא נותר לה כסף לתשלום שכר דירה; אירנה לנדאו (Landau) הפסיקה לעבוד במשק בית, מכרה את רכושה, ונבצר ממנה לקיים את עצמה ואת בנה, המסתתר בנפרד; יורק ליכטנשטיין (Lichtenstejn) נותר ללא אמצעי מחיה, ובהיעדר קורת גג שוטט בלילות; צודק לוין (Cudyk Lewin) נסחט כמה פעמים ונותר חסר כול.¹⁷¹ רבים שילמו על התרוששות זו בחייהם: הושלכו לרחוב, נעצרו או התאבדו. נקודת שפל זו הביאה חלק מן המסתתרים להניח בצד עכבות מעמדיות או אישיות אשר עד כה מנעו מהם מלפנות לעזרה.

אם לסכם, הקשיים שיהודים התמודדו אתם בצד הארי הלכו והחריפו וערערו את סיכוייהם לשרוד. רכוש שהופקד לצורכי קיום אצל מכרים פולנים לא הוחזר במקרים רבים; איש הקשר או המיטיב בצד הארי שדאג להעביר למסתתרים "תחת פני השטח" את כספיהם יצא לא פעם מן התמונה; חלק ממשכירי דירות המסתור הרעו את יחסם למסתתרים וחמסו את רכושם; מחסור במזון ובעיות בריאות איימו על חיי מסתתרים; מצוקת ביגוד והנעלה הקשתה על התמודדות עם האקלים הפולני ולא אפשרה לחלק מן המסתתרים לעלות "על פני השטח", יהודים "על פני השטח" ו"מתחתיו" נעצרו, נסחטו ונשדדו, ולעתים תכופות איבדו את קורת הגג מעל ראשם; אלה שחיו "על פני השטח" התקשו להצטייד מחדש בתעודות מזויפות אחרי כל סחיטה או אבדן דירה בגלל עלויות וקשיים בירוקרטיים; נשים וילדות יהודיות הותקפו מינית תוך ניצול נרדפותן; ומצוקה נפשית החלישה את כושר עמידתם של המסתתרים. בסופו של דבר גם מקורות הקיום האחרונים אזלו, וקשרים בעלי פוטנציאל סיוע הפסיקו להיות רלוונטיים.¹⁷² רק עתה, לאחר שניסו להסתדר בצד הארי בכוחות עצמם והגיעו למבוי סתום, פנו יהודים אל "הוועד היהודי הלאומי", אל ה"בונד" ואל "המועצה לעזרת היהודים" (ז'גוטה) בבקשת עזרה.

עד שמתה; ראו רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 283; אורנה יגור (גרזינסקי), **המחבוא**, מפולנית: אברשה שריד, לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות, 1998, עמ' 52-57.

¹⁶⁹ תיקים מס' 5663, 5795 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. טק, **נשים וגברים בצל השואה**, עמ' 195; Paulsson, *Secret City*, p. 123; שרשבסקה, **הפרק האחרון**, כרך ב', עמ' 50. בתגובה על ניסיון התאבדות של יהודייה בבית מסתירתה כתבה הלנה שרשבסקה בזיכרונותיה, "בימים ההם ראוי היה ליהודים החיים בתעודות אריות ומבקשים לשלוח יד בנפשם שלא לסכן את בעלי הבתים שלהם, שנתנו להם קורת גג. מוטב שיתאבדו בשדה, בשדרה צדדית בפארק, או בחדר מדרגות של בית זר" (שרשבסקה, **שם**, עמ' 57); גם התייחסות זו מלמדת על שכיחות התופעה.

¹⁷⁰ תיק מס' 5987 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹⁷¹ תיקים מס' 5788, 5699, 5666, 5717 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. ראו גם תיקים מס' 5784, 5783, 5776, 5748, 5736, 5719, 5706, 5819, 5726, 5713 (אוסף ברמן), שם.

¹⁷² מכרים לא יכלו לעזור עוד בגלל התרוששות, איום, מעצר או מוות או הפנו עורף; במקרים אחרים יהודים נאלצו להתנתק מהם מטעמי ביטחון; ראו טק, **נשים וגברים בצל השואה**, עמ' 288.

פרק ג': פנייה לעזרת המחותר

לאחר שראינו כיצד מצבם של יהודים בצד הארי הלך והתדרדר מבחינות רבות, נתייחס עתה אל עצם הפנייה לעזרה של חלק מהם אל ארגוני הסיוע - שלב מעבר בין תקופת הישרדות לבד לבין תקופת הישרדות בעזרת תמיכה מבחוץ. עתה נבחן כיצד נוצר הקשר עם פעילי המחותרת; מה היו מאפייניהם של מבקשי העזרה; אילו טיעונים הציגו הפונים במכתביהם להצדקת היותם ראויים לתמיכה; מה היו השיקולים של פעילי המחותרת בחלוקת הקצבאות; ואילו דרישות הוצגו בפני המועמדים לתמיכה כתנאי לקבלתה.

ג.1 יצירת קשר עם פעילי מחותרת

עיון בפניות שנשתמרו בארכיון ברמן מעלה את השאלה מדוע לא פנו יהודים אל עזרת ארגוני הסיוע המחותרתיים (ז'גוטה, הוועד היהודי הלאומי, הבונד) קודם לכן, מיד בהגיעם לצד הארי. ראשית, רבים לא ידעו על ארגוני הסיוע, וגם אם כן, לא הכירו פעילים בארגונים אלה או לא ידעו כיצד ליצור אתם קשר. לודוויקה פישר (Fischer), שברחה מבור ההריגה עם חיסול מחנה פוניאטובה בתחילת נובמבר 1943, קיבלה סיוע מאיכר, שעודדה להגיע לוורשה: "סטפן הרגיע אותנו [את לודוויקה ואת שתי הניצולות הנוספות שאתה] שהיהודים העשירים בטח יעזרו לנו, הוא יודע שקיימת איזה עזרה לעניים, צחקתי כי לא ידעתי שקיימת עזרה עבורנו האומללים". יוסף גולדשטיין (Goldsztajn), פועל בן 32, כתב לוועד היהודי הלאומי ש"בהיעדר קשרים לא קיבל עד כה שום תמיכה שהיא", תשובה המלמדת על חשיבותם של קשרים אישיים או ממסדיים להישרדות. מרישיה ואמה הלנה שרשבסקה שמעו לראשונה על הז'גוטה רק אחרי שנת שהייה בצד הארי; "שמעו", אמרה להן מירה אפשטיין (Epszajn), יהודייה שהסתתרה ברובע ז'וליבוז' (Żoliborz), לשעבר חברתה לספסל הלימודים של מרישיה,

'קיימת קרן מיוחדת לעזרת היהודים המתחבאים. שמעתן עליה? אינכן מקבלות? אם כן, מנין כספכן?'
'ממכירת החפצים שהפקדנו. מכרתי את מעיל הפרווה שלי בארבעה עשר וחמש מאות, אחר כך – את כלי הכסף שלי ושל הוריי, ולאחרונה את הפסנתר בחמישים אלף זלוטי, טוחן אחד קנה אותו'. אמרה:
'לדודנית שלי יש קשרים, ובזכותם אנו מקבלות הקצבה נאה למדי לזוג הקשישים וישוויאנסקי. אם יחסר לכן כסף, פנו אל גוז'יק'.¹⁷³

מי שלא היה מקושר פוליטית, תנועתית או מקצועית נדרש לזמן כדי להתאקלם בצד הארי, כדי להבין את דפוסי החיים הגלויים והחשאיים שם וכדי להתוודע לגופי הסיוע או למסתתרים אחרים שהכירו גופים אלה. זאת ועוד, רבים פחדו לתת את מבטחם באדם זר, וגם אם נתנו בו אמון, חששו לקשור את גורלם בארגון מחותרת; נפילתו הייתה יכולה לגרור גם אותם לתהום. הלנה שרשבסקה הסבירה בזיכרונותיה שכל עוד היו בנמצא משאבים כספיים, מוטב היה מטעמי ביטחון להימנע מיצירת קשר לצורך סיוע:

¹⁷³ ראו תיקים מס' 5752, 5971 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג, וכן שרשבסקה, הפרק האחרון, כרך ב', עמ' 84. דוד-דניאל גוז'יק (Dawid-Daniel Guzik), מראשי הג'וינט בפולין, היה באותה עת אחד מארבעת נשיאי הוועד היהודי הלאומי בצד הארי של ורשה.

אולי [הנריק פרידמן] לא היה נאלץ לחיות חיים ספרטניים כאלה, אילו ידע על הקרן ליהודים נחבאים, ואילו היו לו קשרים. רופא צעיר ומוכשר היה, ואין ספק שהיה נכלל בסוג הזכאים לעזרה. אך הוא לא ידע על כך, וגם מרישיה לא ידעה. אחר כך הרהרנו בדבר, ואפילו היתה יודעת? **הדבר לא היה חיוני אז, כי עדיין היה לנו כסף. ואילו כל קשירת מגע, כל צעד, כל אי-זהירות קטנה, או החמצה, יכלו להיות מסוכנים** [ההדגשה שלי – נ"ר].¹⁷⁴

בסופו של דבר, רק לאחר שנקלעו לקשיים הצליחו חלק מן היהודים ליצור קשר עם ארגוני הסיוע, וזאת באחד מן האופנים הבאים: בעקבות מפגש אקראי עם פעילי מחתרת או עם אנשים שהכירו אותם;¹⁷⁵ בעקבות מידע שהשיגו המסתתרים מיהודים או מפולנים אחרים שנחשפו אליהם בצד הארי;¹⁷⁶ והודות לפעילות יזומה של פעילי המחתרות לאיתור יהודים משוטטים בצד הארי.¹⁷⁷

ג.2 פרופיל הפונים כעת לקבלת תמיכה

בנוסף על אנשים אמידים מן המגזר הפרטי והציבורי ומחוגי האינטליגנציה בוורשה, אנשים בעלי משאבים כספיים שעמדו בקשרים עם עמיתים פולנים ועתה התרוששו מנכסיהם,¹⁷⁸ פנו לעזרת ארגוני הסיוע בצד הארי גם מגזרים נוספים: (א) יהודים ורשאים מטווח מעמדי רחב, חלקם משכבות עממיות, שנמלטו מהגטו או ממחנות ששולחו אליהם¹⁷⁹ (ב) פליטים מיישובים אחרים שברחו לוורשה מגטאות וממחנות וקיוו למצוא בכך האנונימי מפלט מציד היהודים שהשתולל בפרובינציה.¹⁸⁰ את הפונים לעזרה בשלבים המאוחרים יותר, למן קיץ 1943 ואילך, כבר קדמה בוורשה מחתרת מאורגנת, שהספיקה להתבסס ולהרחיב את פעולתה, אשר שמעה הופץ מפה לאוזן. בעוד שבגלים הראשונים של היציאה לצד הארי זכו רק בעלי קשרים עם פולנים ליתרון הישרדותי (למשל, אנשי האינטליגנציה), בגלי הניצולים שהגיעו לוורשה בשלב מאוחר זכו ליתרון גם בעלי הקשרים עם פעילי ציבור יהודיים ו/או מי שעסקו בעברם בפעילות ציבורית¹⁸¹ משום שבארגוני הסיוע היהודיים (הוועד היהודי-הלאומי והבונד) פעילי ציבור יהודיים, הם שהכריעו מי יקבל תמיכה ומי לא, והצלתם של אנשי רוח ואנשי ציבור הוגדרה כאחת ממשימות הז'גוטה; בפרוטוקול פגישת נציגי ז'גוטה עם מיופה כוח הממשלה

¹⁷⁴ שרשבסקה, הפרק האחרון, כרך ב', עמ' 91; ראו גם פלטל-מינדז'צקי, משני עברי החומה, עמ' 197; צוקרמן, שבע השנים ההן, עמ' 366-367.

¹⁷⁵ תיקים מס' 5649, 5771, 6135, 5657 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; פלטל-מינדז'צקי, שם, עמ' 214, 222; זילברברג, יומן וארשה, עמ' 105.

¹⁷⁶ תיקים מס' 5888, 5823, 5644, 6190 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹⁷⁷ טמקין-ברמן, עיר בתוך עיר, עמ' 80, 172; בוז'יקובסקי, בין קירות נופלים, עמ' 104; פלטל-מינדז'צקי, משני עברי החומה, עמ' 181, 197, 216-218; ז'מיאן, מוכרי הסיגריות מכיכר שלושת הצלבים, עמ' 23, 100-101; צוקרמן, שבע השנים ההן, עמ' 331, 369, 404-405.

¹⁷⁸ ראו למשל תיקים מס' 5902, 5649, 5650 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג וכן סקירה על פרופיל העוברים לצד הארי בפרק א' סעיף 1 (א.1).

¹⁷⁹ תיקים מס' 5819, 5723, 5777, 5649 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. יש לציין שסביב גרעין של פעילי ציבור מגטו ורשה התגבש במחנות מעגל של חברים, ואלה קיבלו עזרה מארגוני הסיוע המחתרתיים - כסף, סבון, חימוש ואף סיוע לבריחה (מסמכים, תיאומים ועוד); ראו תיקים מס' 6117, 6030, 5807, 5667 (מדור אוספים), אבלה"ג.

¹⁸⁰ תיקים מס' 5736, 5782, 5698, 3180, 5971, 5661, 5674 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; בוז'יקובסקי, בין קירות נופלים, עמ' 104; וכן Grabowski, Hunt for the Jews; Engelking, "Murdering and Denouncing Jews".

¹⁸¹ ראו למשל תיקים מס' 5761, 5731 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג, בהתאמה.

הפולנית הגולה, שנערכה בוורשה ב-28 באוקטובר 1943, נכתב כי "המשימה הבערת היא להציל מהמחנות אנשים איכותיים (פעילי ציבור, מדענים, אמנים). הצלת אנשים כאלה כרוכה בהוצאה של 6,000 - 10,000 או אפילו 15,000 זל" [לאדם], בעוד שסידור אדם כזה בוורשה, אם אין לו חזות "ארית", עולה 3,000 - 5,000 זל"י.¹⁸²

ג.3 הנמקות הפונים

מכתבי הפנייה לא היו חפים מפניות. האינטרס לזכות בתמיכה חולל בוודאי הטיה מסוימת בעיצוב הנרטיב; מתוך סך האירועים שחוו, מתוך מגוון זיקותיהם החברתיות ו/או התנועתיות, הדגישו הפונים בעיקר את אלה שלפי תפיסתם הגדילו את סיכוייהם לזכות בתמיכה כספית. גם אם היו בהם שהגזימו בתיאור קשייהם, המצוקות שדווחו היו אמיתיות ביסודן: מסתתרים רבים, שהיו מנותקים פיזית זה מזה ובמקרים רבים גם מהעולם החיצון, דיווחו על אותם קשיים; ואותן מצוקות תוארו גם ביומנים בני התקופה, בתכתובות מחתרתיות של קשריות, בדוחות שהעבירו ארגוני הסיוע המחתרתיים לארגונים במערב; ובזיכרונות שכתבו ניצולים יהודים מוורשה.

כל הפונים לעזרה נימקו את בקשתם לסיוע במצוקה הקיומית שאימה על חייהם; הם דיווחו שמפרנס המשפחה או נותן החסות נספה או נעצר; שהם נסחטו ונשדדו; שאיבדו את דירותיהם; שנבצר מהם להמשיך לשלם שכר דירה ושהם צפויים להיזרק לרחוב; שהם סובלים ממחסור בביגוד, ממצוקת מזון, מבעיות בריאות; שהם זקוקים לתעודות ועוד.¹⁸³ חלק ניכר מן הפונים, כאמור בפרק הקודם (ב.11), כתבו שכבר מיצו את כל האפשרויות – תמיכת מכרים, חסכוניות, מכירת רכוש - וכספם אזל. מטעמים מחתרתיים, תיאור הקשיים נעשה כמעט תמיד בלשון תמציתית; למוען היה ברור שהנמען יודע בדיוק במה מדובר. למשל, כשכתבה רות לזין שנבצר ממנה לצאת לעבוד משום שאין באפשרותה לסדר את בנה בן השבע במעון כי "אין מקבלים שם בנים", ידע הנמען שאין מדובר במעון לבנים בלבד, אלא שהיותו של הילד נימול, היא שמסכנת אותו;¹⁸⁴ כשכתב חמיה גרינפלד שהוא ואשתו נאלצו "להחליף דירות ותעודות", היה ברור לנמען שבעקבות סחיטות, הלשנות או התעוררות חשד נאלצו חמיה ואשתו למצוא דיור אחר, ולצורך כך נאלצו להצטייד בתעודות מזויפות חדשות כי זהותם הבדויה הקודמת "נשרפה"; וכשהוא ציין ש"מצבם לא אפשר תנועה חופשית בעיר", היה ברור לנמען שחזות יהודית, היא שהגבילה את יציאתם למרחב הציבורי.¹⁸⁵ התנסחות תמציתית זו, שמסומניה היו נהירים למוען ולנמען כאחד, מעידה על מודעותו של המוען להכרת הנמען במצוקתו; ידיעת הכלה זו לכשעצמה הייתה משום חיזוק עבור הפונים. חלק מן הפונים לעזרה ציינו במכתביהם פרטי מידע נוספים שחשבו שיגדילו את סיכוייהם להיענות בחיוב. היו שהדגישו את פעילותם הציבורית בעבר; את זהותם התנועתית; את קשריהם האישיים עם הנמען או עם אנשי

¹⁸² תיק מס' 5987 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹⁸³ ראו למשל תיקים מס' 5787, 5731, 5713, 5646, 5734, 5689, 6141, 5747, 5743, 5833, 5819, 5797, 5776, 5775, 5768, 5766, 5756, 5748, 5736, 5726, 5721, 5711, 5707, 5704, 5698, 5675, 5674, 5666, 5650, 5645, 6198 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹⁸⁴ תיק מס' 5731 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹⁸⁵ תיק מס' 5734 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

שם,¹⁸⁶ היו שהבליטו את מעמדם הכלכלי הגבוה לפני המלחמה ו/או ציינו שלמשפחתם היו נכסים, שאחרי המלחמה יוכלו לשמש להחזר החוב - מעין תגמול כספי;¹⁸⁷ והיו שהציעו להירתם לעזרה.¹⁸⁸ הנמקות אלה – הצגת טיעונים לזכאות מעבר לתיאור המצוקה עצמה - תפסו בדרך כלל בין שלישי לשני שלישי מטקסט הפנייה לעזרה. נראה שהכותבים ידעו שמצוקת המסתתרים גלויה לפעילי המחותרת לפני ולפנים, וחיפשו את הגורם שיבדיל אותם מהמון החלכאים והנדכאים ויגדיל את סיכוייהם להיענות בחיוב על ידי פעילי הציבור היהודים שבשורות המחותרת. בחלק מן הפניות ביטאו הכותבים מבוכה וחוסר נוחות מעצם הצורך לציין את הרקורד שלהם, אך המאבק הקיומי גרם להם כנראה למחול על כבודם.¹⁸⁹

ג.4 הנמקות הקשריות לזכאות לתמיכה

כאמור, אחד הדפוסים הבולטים במכתבי הפנייה לעזרה היה ציון ההשתייכות הפוליטית; אנשים פירטו את פעילותם הציבורית, הזכירו את המפלגות ואת הגופים שנמנו עמם, והשתדלו לקשור עצמם למסגרות תנועתיות מבוססות. מרכזיותו של השייך התנועתי ניכר גם בכתבי הקשריות ואף בתכתובות פנימיות בין בכירים בארגון התמיכה.

במכתב ביקורתי שכתב דוד גוז'יק לאדולף ברמן (שניהם חברי נשיאות הוועד היהודי הלאומי) ב-19 באפריל 1944 טען גוז'יק כי ברמן מפלה לטובה את הנתמכים הנמצאים תחת חסותו (ברמן) על חשבון אלה הנמצאים תחת חסותו שלו (גוז'יק) והאשים אותו בחשיבה מפלגתית. במכתב תשובה ביקורתי לא פחות מ-26 במאי 1944 התנער ברמן מן ההאשמה וכתב, "אני עובד עבור כל המפלגות, עבורכם וגם עבורך!" באותו מכתב ציין ברמן – כדי למפות את הנתמכים על פי שיוכם התנועתי - ש"משפחות מאורגנות, קולקטיבים, קיימות במציאות רק שלוש: שלי, של אנטק ושל סאק"; נראה שהתכוון בכך ל"פועלי ציון – שמאל" (אדולף ברמן), ל"דרור" (יצחק צוקרמן) ול"פועלי ציון – ימין" (יוסף סאק), ובאותו מכתב הוסיף גם כי 15-20 אחוז מסך כספי החלוקה הוקצו ליחידים בלתי מאורגנים שלא נמנו עם תנועות אלה.¹⁹⁰ דווקא הרובד המוצהר בשני מכתבים אלה השולל מבחינה ערכית דפוסי חשיבה תנועתיים מעיד על רובד עמוק יותר אשר מאשר דפוסי חשיבה כאלה. השתייכות תנועתית בהחלט עמדה בבסיס חלוקת הקצבאות של הוועד היהודי הלאומי.¹⁹¹ אוריינטציה תנועתית זו לא נסתרה אם כן מעיני הפונים לעזרה; בפנייה הראשונית לעזרה התבקשו הפונים לכתוב בקצרה את קורות חייהם, ורבים מהם אכן ציינו שם את השתייכותם התנועתי. ייתכן שהקשריות ביקשו מהם לציין מרכיב זה אם היה קיים בביוגרפיה שלהם.

¹⁸⁶ תיקים מס' 5731, 5761, 5787, 5646, 5833, 5819, 5797, 5776, 5768, 5748, 5726, 5721, 5674, 5650, 5644, 5649, 6190, 5686, 5705, 5791, 5665, 5784, 5781, 6402, 5719, 5717 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹⁸⁷ תיקים מס' 5646, 6141, 5747, 5833, 5650, 5698, 5791 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹⁸⁸ בכתיבת חומר תיעודי - תיקים מס' 5644, 5753, 5797 ב (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; בהענקת טיפול רפואי – פלטל-מינדז'צקי, **משני עברי החומה**, עמ' 198; בבניית מחבואים בדירות – פלטל-מינדז'צקי, **שם**, עמ' 214-213, 240-241, 252, ועוד.

¹⁸⁹ ראו למשל תיקים מס' 5731, 5748, 5834 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹⁹⁰ על כך יש להוסיף את "הציונים הכלליים"; ראו תיק מס' 5696 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹⁹¹ ראו תיקים מס' 6099, 5954, 5987 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; צוקרמן, **שבע השנים ההן**, עמ' 401; אותו רצינול הביא את פעילי הוועד היהודי הלאומי להפלות לטובה את אנשי אי"ל (אנטק) ולהקצות סכומים גדולים מן הרגיל להצלת פעילי ציבור במקרה של סחיטות (ברמן); ראו צוקרמן, **שם**, עמ' 380; ברמן, **מימי המחותרת**, עמ' 93, בהתאמה.

ניתן לראות כי פרט לשיקולים קונקרטיים, כמה גורמים כלליים השפיעו ביודעין או שלא ביודעין על הענקת התמיכה. אחד מהם היה השתייכות תנועתית. אפשר להסביר זאת בזהות התנועתית שאפיינה חלק ניכר מפעילי המחותרת היהודים בצד הארי ובמורשת החשיבה והפעילות התנועתית שהתקיימה בגטו – פועל יוצא של הפוליטיזציה של החברה היהודית בין מלחמות העולם ובתקופת השואה.

גורם אחר שמעניקי התמיכה ייחסו לו חשיבות היה הישגים והשכלה. ברשימות הנתמכים נוסף כמעט תמיד התואר האקדמי של המומלץ, כגון מוסמך, דוקטור, רופא, מעמדו האינטלקטואלי ולעתים גם התפקיד הציבורי או הפרטי שכהן בו.¹⁹² כיוון שחלק הארי מפעילי ארגוני הסיוע המחותרתיים, היהודים והלא יהודים כאחד, באו משורות האינטליגנציה הפולנית, הגישה המעלה על נס השכלה והצטיינות ציבורית מצאה את ביטויה גם בפרקטיקת החלוקה. ראש תא "פליציה", מאוריצי הרלינג-גרודז'ינסקי (Maurycy Herling-Grudziński), הלן במכתבו "על שאנשים בעלי השכלה או בעלי אותות הצטיינות מקופחים תקציבית אך ורק בגלל ששובצו לתא זה ולא לאחר".¹⁹³

כיוון שהתאים המחותרתיים של ארגוני הסיוע פעלו על בסיס התנדבותי, גיבוש רשימת הנתמכים נשען במידה רבה גם על היכרות אישית. היכרות זו אפשרה לאתר בקלות רבה יותר מועמדים לתמיכה ולערוב למהימנותם.¹⁹⁴ לעתים העניקו פעילי המחותרת קדימות למכרים והוסיפו את שמם לרשימת הנתמכים; שמעון זייצ'יק למשל ציין במכתבו לברמן את ד"ר יוזף הוכזינגר כמומלץ לקבלת תמיכה, אך בסוף הפנייה ציין שמדובר בגיסו.¹⁹⁵ היו בוודאי גם מקרים שבהם מכרים או קרובים זכו לקדימות אצל פעילי המחותרת בלא הערה נלווית.¹⁹⁶

על שיקולי ההחלטה למי לתת תמיכה כספית אפשר ללמוד מההערות שהוסיפו הקשרים והקשריות לרשימות הנתמכים שהגישו למטה ארגוני הסיוע. מציאות ההסתרות בצד הארי הייתה דינמית. תנאי חייהם של המסתתרים השתנו כל הזמן – בעקבות אבדן דירה, מציאת עבודה, מוות, ועוד. מדי חודש, לקראת חלוקת התמיכה, עדכנו הקשרים את רשימותיהם, גרעו מהן את הנספים והתאימו את הקצבאות למצב הקיים. עדכונים אלה על נסיבות חייהם של מסתתרים קיימים ועל הופעתם של נזקקים חדשים מציינים תמונה שפרטיה אמנם שונים אך שיש לה מכנה משותף מובהק: ניסיון לתת מענה למצוקות הקיומיות הדוחקות ביותר.¹⁹⁷

¹⁹² ראו למשל תיקים מס' 5886, 5753, 6135 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹⁹³ תיק מס' 5888 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. חלוקת הקצבאות לוותה לעתים קרובות במחלוקת על גובה התקציב שקיבלו ראשי התאים; במהלך ויכוח נוקב בין אדולף ברמן לדוד גוז'יק על השיקולים להקצאת כספים לתאי החלוקה - ולנוכח האשמתו בידי גוז'יק ב"חשיבה מפלגתית" - כתב ברמן, "האם אתה חושב בעניין המטופלים שכמה אלפי אנשים שבמקרה נמצאים תחת טיפולי קרובים לי יותר מאלה שגם במקרה נמצאים תחת טיפולך ותחת טיפול עוזריך?"; תיק מס' 5696 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹⁹⁴ "נלי גדז'יקובסקה (Gdzikowska) - אמסור פרטים בקבלה כי איני זוכרת. מכירה אותה מלבוב זה עשרים שנה", כתבה ולדיסלבה חומסובה (Chomsowa), יו"ר סניף ז'גוטה באזור לבוב ובהמשך פעילה בסניף בוורשה, לעמיתיה למחותרת; ראו תיק מס' 5873 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג, וכן תיקים מס' 5785, 5888 (אוסף ברמן), שם.

¹⁹⁵ תיק מס' 5751 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹⁹⁶ כך למשל בדוגמה שהובאה לעיל, שבה אמרה פירה אפשטיין למרישיה ולהלנה שרשבסקה בעת שפגשה אותן בצד הארי כי "לדודנית שלי יש קשרים, ובזכותם אנו מקבלות הקצבה נאה למדי לזוג הקשישים וישוויאנסקי. אם יחסר לך כסף, פנו אל גוז'יק"; שרשבסקה, הפרק האחרון, כרך ב', עמ' 84.

¹⁹⁷ כך למשל, שיקולים למתן קצבה גבוהה מהרגיל, 500 זלוטי, היו אזלת יד של מסתתר, היעדר קשרים בכלל והכרח לשלם שכר דירה גבוה; צוקרמן, שבע השנים הן, עמ' 414; לדברי פעילת הבונד ולאדקה, קדימות בהשגת דירה ניתנה ליהודים נטולי מראה "ארי"; פלטל-מינדז'צקי, משני עברי החומה, עמ' 201-206.

פעילת הז'גוטה ולדיסלבה חומסובה למשל המליצה להגדיל את התמיכה למהנדס פטיץ (Ptic) כי יש לו אישה והוא עצמו חלה בטיפוס הבהרות.¹⁹⁸ מאוריצי הרלינג-גרודז'ינסקי, ראש תא "פליציה", ביקש לסייע לקבוצה של נתמכים שאיבדו קשר עם המחותרת והפסיקו לקבל תמיכה. באותה רשימה דיווח על תשלום שנתן על דעת עצמו עבור המשך החזקתה של ילדה יתומה שנמצאה משוטטת ברחוב.¹⁹⁹ באישור על קבלת 750 זל' עבור התלמידה רגינה רוזנברג (Rozenberg), ילידת ורשה, 1926, הצדיקה הקשרית אווה טרמבאץ' (Trębacz) את גובה הסכום במילים "נכון לעכשיו [6/1944] הנערה נודדת ביערות".²⁰⁰

הקשר יוסף ז'מיאן (יוז'יו) דיווח לבתיה ברמן בתאריך 23/6/1944 על משפחת בלושטוק (Blusztok) מחלם,²⁰¹ המונה שש נפשות, שאמנם קיבלה 500 זלוטי עבור כל בן משפחה ממקור אחר, אך "בימים האחרונים נקלעה למצב קשה ביותר בתחום הדיור, ועל כן מצאתי לנכון להקצות לה סכום חד-פעמי בסך 1,000 זל', ועל ידי כך להציל את המשפחה מכליה".²⁰² פעילת המחותרת אדלה (Adela) ביקשה להגדיל למשך חודש אחד את התמיכה הניתנת למסתתרת היהודייה לאוקדיה ליפשיץ (Leokadia Lifszyc); "בעלת הבית יוצאת ליום שלם, ויש לה אפשרות לרדת לשעות ספורות, ומה שחשוב, שתאכל קצת. היא במצב גופני איום, מוגלה בגפיים". באותו דוח ניתן לראות כיצד מתמזגים בהמלצתה של אדלה יחס כבוד אימננטי כלפי אינטלקטואלים עם דאגה למצוקת הנזקק: על ונדה יעקובסון (Jacobson) כתבה אדלה –

היא פסיכולוגית ידועה, מחברת של כמה חיבורים מדעיים. גם עכשיו עוסקת בכתיבת מאמרים מדעיים לעיתונות. מחלת לב קשה, אחרי אשפוז ממושך, מרותקת למיטה. נטולת אמצעי מחיה לחלוטין. בחודש מאי קיבלה 1,000 זל'. אני מבקשת להקצות לה את התמיכה הגבוהה ביותר, היא ראוייה לכך [כך במקור – נ"ר].²⁰³

בתיה ריכטר-המרמן (Richter-Hammerman) סיפרה על אחותו בת ה-19 של גורליניצקי (Goralnicki) מלבוב, שעברה כבר "סדום ועמורה", ולאחרונה הוצאה מהדירה שהסתתרה בה בגלל אי-יכולת לשלם - וביקשה לקצוב לה 1,000 זלוטי.²⁰⁴

בסיכומי של דבר נראה כי השיקול המכריע אם להיענות לפנייה של נזקק היה חומרת מצוקתו; יחד עם זאת, גם מרכיבים כגון היכרות אישית, רקורד תנועתי ומעמד חברתי-אינטלקטואלי מילאו תפקיד מסוים בהחלטת פעילי המחותרת על מתן הקצבה – בהתאם לסולם הערכים שלהם ולאישיותם; הן אדלה והן יוז'יו למשל המליצו

¹⁹⁸ תיק מס' 5873 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

¹⁹⁹ תיק מס' 5888 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁰⁰ תיק מס' 5881 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁰¹ במקור כתוב בלושטוק, אך מדובר במשפחת בינשטוק (Binsztok), שפנייתה לעזרה שמורה בתיק מס' 5789 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁰² תיק מס' 5773 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. "מדי יום ביומו באים אלי אנשים נטולי אמצעי מחיה ומבקשים עזרה. ביודעי עד כמה שאת, גבירתי, מלאת הבנה לעניינים אלו, אני שולח אליך רשימה חדשה ובה 24 שמות. אני מבקש בשמם שעניינם יסודר במהירות", כתב בהמשך אותו מכתב.

²⁰³ תיק מס' 5886 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁰⁴ תיק מס' 5785 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

על הגשת סיוע דחוף לנזקקים, אך בעוד שאדלה ביטאה בהמלצותיה את הכבוד שרחשה לחוגי האינטליגנציה, יז'ו מיעט לציין בהמלצותיו את המרכיב המעמדי.²⁰⁵

ג.5 דרישות שהוצגו למקבלי התמיכה

בגלל התקציב המוגבל של ארגוני הסיוע ובגלל רצון לסייע קודם כול לאנשים שמצוקתם קשה יותר נדרשו מבקשי התמיכה (א) לתאר בקצרה את קורותיהם ואת מצבם הנוכחי (ב) להצהיר אם הם מקבלים תמיכה ממקורות אחרים - ומה שיעורה. על סמך מידע זה והערות הקשרים נשקלה כאמור פנייתם ונקבעה קצבתם.²⁰⁶ "כל יהודי שפנה לבקש סעד, נדרש לכתוב בקשה אל ועד-התיאום. הוועד היה קובע את גובה ההקצבה על פי דברי המבקש והערותיו של המקשר. בדרך זו קיים הוועד ביקורת של הנהלת ענייני-הכספים. מובן מאליו, כי העבודה נסמכה בעיקר על היושר, האמון, והכבוד ההדדי", כתבה פעילת הבונד פלטל-מינדז'צ'קי.²⁰⁷ לדברי צוקרמן, הדרישה ממבקשי התמיכה לתאר את קורותיהם נבעה גם מטעמי ביטחון; ב-1944 נודע שחוג נשים שמוצאן מקרקוב הסתננו ל'גוטה והזרימו בוורשה כספים שקיבלו מהגרמנים לתמיכה ביהודים מסתתרים. כך לדבריו הן הרחיבו את חוג הנתמכים. לאחר זמן נלכדו משפחות שלמות בגלל הלשנה סיטונית. אותן נשים נעלמו בשעת המפולת. בירור באמצעות פעילים פולנים העלה שהמכנה המשותף של כל הנלכדים הוא חוג הנשים שתמך בהן. לדברי צוקרמן, כלקח מהלשנה זו, הוא דרש מנתמכיו לציין את שמם היהודי (ולא הפולני הבדוי) ואת כתובתם בגטו (לא את זו הנוכחית) וכן את החוגים שבהם הסתופפו; כך היה יכול לאמת נתונים אותנטיים בלי לסכן את הנתמכים במקרה שהרשימות תיתפסנה.²⁰⁸ יש לציין שהביוגרפיות הקצרות נועדו לא פחות מכך לצרכים תיעודיים-היסטוריים; אדולף ובתיה ברמן סיכנו את חייהם כשהעבירו ביוגרפיות אלה מדירת מסתור אחת למשנה מתוך מודעות לחשיבותן ההיסטורית. מפעל התיעוד שהם התגייסו לו בצד הארי – לצד רחל אוירבך, הירש ואסר, עמנואל רינגלבלום ואחרים - מעיד על כך. מפעל זה היווה למעשה מעין המשך לארכיון עונג שבת שבגטו.²⁰⁹ בהמשך נדרשו מבקשי התמיכה להגיש לקשר אישור בכתב על כל תמיכה שקיבלו, כולל תאריך, גובה הסכום, שם וחתימה, וזאת כדי להבטיח שהם לא ינצלו את היעדר הסממנים הפורמליים הנלווה לפעילות המחתרנית (ריבוי קשרים, הסתמכות על אמון, היעדר אסמכתאות כתובות) לקבלת תמיכה כפולה. גם הקשרים הגישו אישורים דומים על כספים שקיבלו עבור נתמכיהם.²¹⁰

²⁰⁵ לדברי טמקין-ברמן, "יז'ו היה מביא כתבי בקשה מדהימים מאנשים שחיו בתנאים איומים, בני העם הפשוט שלא ברור כלל איך הצליחו לשרוד זמן כה רב, מדברים פולנית משובשת, חצי אנאלפביתים, שנמלטו עירומים למחצה וללא פרוטה מקרונות המוות [לטרבלניקה], ישנו בחורבות, בעליות גג, קיבצו נדבות, עסקו ברוכלות ברחוב"; טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 173.

²⁰⁶ ראו לדוגמה תיקים מס' 5961, 5687, 5705, 5744 (הצהרת המועמדים על מקורותיהם) וכן 5881, 5751 (ב), 5753 (ג), 5773, 5886 (התייחסות קשרים לשאלת מקורות כספיים של מועמדים), אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁰⁷ פלטל-מינדז'צ'קי, **משני עברי החומה**, עמ' 197.

²⁰⁸ צוקרמן, **שבע השנים ההן**, עמ' 418.

²⁰⁹ ראו תיקים מס' 6128, 5868, 6152, 5994, 5967, 5980, 5804, 5993 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג, וכן טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 46, 55, 56, 79, 92, 163-167 (דברים על אודות ארכיון הוועד היהודי הלאומי).

²¹⁰ ראו תיקים מס' 5828 (הנחיה לגביית קבלות); 3162, 6247, 6266, 6267, 6268 (קבלות של נתמכים); 5697, 5927, 6025 (אישורים בחתימת קשרים על כספים שקיבלו עבור נתמכיהם); 6350, 6399, 6441 (רשימות של נתמכים וקצבאותיהם), אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג.

לאחר שהגיעו עד שוקת שבורה ולא יכלו עוד לשרוד בכוחות עצמם הניחו חלק מהיהודים בצד הארי לעכבות קודמות והסכינו לבקש עזרה מאנשים זרים להם, שעל דבר קיומם נודע להם רק לאחרונה. הפונים לעזרה באו מרקע שונה; רבים מהם באו מחוגי האינטליגנציה, שניחנו במשאבים כספיים ובקשרים; אחרים היו ניצולים שמצאו את דרכם לצד הארי של ורשה, מקומיים ובני ערי שדה כאחד. פעילי ציבור ואנשים שהיו מעורבים בעבר (בערי המוצא ובגטאות) בעשייה חברתית - תנועתית, פוליטית או תרבותית - מצאו נתיב קל יותר אל אנשי המחותרת היהודית בצד הארי בגלל קרבה אידיאולוגית ותנועתית. הפונים לעזרה שטחו את מצוקותיהם וציינו במידת האפשר את הרקורד האישי או הציבורי שלהם ואת קשריהם עם אנשי מפתח - כדי להגדיל את סיכוייהם להיענות בחיוב. פעילי המחותרת שדנו בפנייתם התייחסו קודם כול לדרגת מצוקתם, והתייחסו במידה זו או אחרת גם לגורמים נוספים, כגון זהות תנועתית, השכלה, הישגים והיכרות אישית. הפונים נדרשו לסקור בכתב את עברם, לתאר את מצבם הנוכחי ולציין אילו מקורות עומדים לרשותם. כן התבקשו להגיש אישור בכתב על כל סכום כסף שיקבלו. לאחר שהונחה התשתית למתן הקצבה, הועברה התמיכה הכספית לנזקקים על בסיס קבוע.

פרק ד: כיצד השפיעה קבלת הקצבה על מאבקם הקיומי של יהודים בצד הארי של ורשה

ד.1 רשת ביטחון לשעת חירום

כפי שנראה בפרק זה, התמיכה הארגונית והכספית סייעה ליהודים בצד הארי לממן שכר דירה, להצטייד בתעודות, למצוא פרנסה, לקבל טיפול רפואי, לעתים להשיג ביגוד והנעלה, אך אולי חשוב אף מאלה – היא חיזקה את רוחם.²¹¹ בנוסף על היותה משען לטווח ארוך היא שימשה גם כרשת ביטחון לשעת חירום, **מנגנון שיש בכוחו לתת מענה מידי לאיום פתאומי**.²¹² במציאות שבה "יהודים הוצאו אל מחוץ לתחום אחריותם המוסרית של הפולנים" היה זה משום גלגל הצלה.²¹³ ארגוני הסיוע עשו מאמץ פעיל לאתר ניצולים יהודים ברחוב – בעיקר באזורים שהשיקו לגטו אך גם בתחנות רכבת ובמקומות מועדים לפורענות – ולתת מענה ראשוני למצוקתם. "אחרי כל אקציה נמצאו אנשים שניצלו בנס אחרי שקפצו מהקרונות. היה צריך להתרוצץ, להכין מסמכים בקבלנות, לנסות להשיג מקומות מגורים", כתבה טמקין-ברמן ביומנה. גם פעילי מחתרת אחרים דיווחו על חיפוש פעיל של ניצולים בצד הארי כדי להושיט להם עזרה ועל הסיוע בהברחתם ברחובות ורשה.²¹⁴

מקרי החירום שיהודים היו יכולים להיקלע אליהם בצד הארי היו רבים, החל בהישארות בחוץ אחרי שעת העוצר וכלה באילוץ לעזוב דירה לאלתר ללא רכוש, תעודות, בגדים, מכרים, ובעיקר ללא קורת גג חלופית. אך האיום הנפוץ ביותר שדרש מענה מידי היה סחיטה.

ביטוי אחד של רשת הביטחון היה התגייסות מהירה להצלת אנשים שאיבדו את ביתם ואת כספם בגלל סחיטה. כך למשל סיפרה טמקין-ברמן ביומנה ב-3 ביוני 1944 כיצד הצילה מריה גז'גוז'בסקה יהודייה שזה עתה נסחטה; גז'גוז'בסקה דובבה את היהודייה הנסערת בתחנת הרכבת הקלה, וזו סיפרה שסחטנים גזלו את כספה, בדקו את תעודותיה כדי לדעת את כתובתה וקבעו לה מועד לתשלום נוסף. הצעירה, שאיבדה את משפחתה, נותרה ללא כסף, ללא מכרים, וכעת אף ללא קורת גג. גז'גוז'בסקה לקחה אותה אל ביתה ובהמשך מצאה לה עבודה כאומנת לילד והקפידה לבקרה שם "כדי להטעים את קרבתה".²¹⁵ ב-7 במאי 1944 פנה ויגדור כהן (Kohen), יליד לובלין ועתה תושב ורשה, לעזרת המחתרת. הוא סיפר שסחטנים הותירו אותו חסר

²¹¹ תיק מס' 5949, סעיף א (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²¹² לצורך כך החזיקו ארגוני הסיוע ברזרבות כספיות; ראו תיקים מס' 5923, 5696, סעיף ב (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. הדוגמאות הבאות ממחישות את חשיבותה של רשת ביטחון זו. דוגמה ראשונה: ב-6 בנובמבר 1943 כתבה רות לוין, פליטה יהודייה בוורשה, "הבוקר נעצר בעל הבית שלי, ובני (7) ואני נותרנו ללא קורת גג". הקשר עם המחתרת אפשר לה לצאת מן המבוי הסתום שנקלעה אליו, כפי שמעידים מכתביה המאוחרים. דוגמה שנייה: במכתב מ-12 ביולי 1944, זמן קצר לפני פרוץ המרד הפולני, ביקשה אולה (Ola) להקדים את מועד תשלום הקצבה הבאה כי "לאחרונה התעוררו שוב חששות מוצדקים [...] ואין לדעת מה ילד יום". לדבריה, המשך הסיוע הוא עבורה "הצלה חומרית ונפשית כאחד"; ראו תיקים מס' 5731, 5803 (סעיף ה), בהתאמה, מתוך אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג.

²¹³ ברברה אנגליק-בוני, "הבדלים פסיכולוגיים בין פולנים ליהודים", עמ' 9. את דרישתם של ארגוני הסיוע המחתרתיים מן הממשלה הפולנית הגולה (דרך לשכת מיופה הכוח שלה בוורשה) לגנות בפומבי סחיטה של יהודים ולהתנקש במשתפי פעולה יש לראות כניסיון להשיב את היהודים אל מרחב אחריות זה; ראו תיקים מס' 5987, 6170 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²¹⁴ טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 52; פלטל-מינדז'צקי, **משני עברי החומה**, עמ' 181, 197, 239; צוקרמן, **שבע השנים ההן**, עמ' 331; בוז'יקובסקי, **בין קירות נופלים**, עמ' 104.

²¹⁵ טמקין-ברמן, **שם**, עמ' 80-81. בתיה ואדולף ברמן עצמם נעזרו ברשת ביטחון זו לאחר מעצרו של ברמן בינואר 1944, ועברו להתגורר עם חבריהם למחתרת בדירת המסתור המחתרתית, "קרישיה"; **שם**, עמ' 55.

כול וללא ביגוד וביקש עזרה: תשלום חד-פעמי מוגדל לצד קצבה קבועה. שלושה שבועות אחר כך, ב-27 במאי, הוא אישר בכתב שקיבל את הסיוע.²¹⁶ פעילת המחתרת המכונה אדלה ציינה ביוני 1944 ברשימת הנתמכים שהגישה לארגונה שברצונה לקצוב 1,500 זלוטי למריה פדר (Feder), רוקחת בת 30 מבוריסלב (Boryslaw), ולבתה בת הארבע בילקה (Bilka), ש"הגיעה בשבוע שעבר מאזור יסלו (Jasio) לאחר שנסחטה".²¹⁷ עזרה מהירה ובסכומים גדולים יותר ניתנה לפדיון פעילי ציבור שנעצרו ו/או נסחטו, בהתאם למגמה מוצהרת של ארגוני הסיוע היהודיים.²¹⁸ אדולף ברמן נעצר ב-4 בינואר 1944 בעקבות הלשנה, ובתום משא ומתן שוחרר תמורת כופר נפש בסך 200,000 זלוטי. במקרה שלו דאגה המחתרת להתנקש בסוכני המשטרה הפלילית (קריפו) שעצרו אותו.²¹⁹ גם פליקס רישצ'ק ויונס טורקוב ניצלו ממוות הודות למחתרת, שהעבירה לסוחטיהם סכומים גבוהים בעבור פדיונם.²²⁰ במקרים אחרים דאגה המחתרת למלט ממחנות פעילים מרכזיים, כגון יונס טורקוב ממחנה בוורשה, עמנואל רינגלבלום מטרוניקי, פולה אלסטר (Elster) מפוניאטובה.²²¹

עבור אלה שדירתם "נשרפה" בגלל סחיטה, התעוררות חשד, גירוש בידי בעלי הבית ועוד, נעשה מאמץ למצוא קורת גג, ולו זמנית. בדיווח שהעביר לממוניו כתב פעיל המחתרת יולק (Julek), "הילדים של גברת פ' רמס (F. Rems) נותרו ללא השגחה, המטפל נעצר. בעל הבית שהילדים גרים אצלו מאיים לשלוח אותם מהכפר לוורשה. מסרתי לו סכום של 1,300 זל" כדי להניא אותו זמנית מביצוע החלטתו. אני מדגיש שמפקד המשטרה יודע על הילדים ועל כן מקבל מדי חודש תשלום בסך 2,000 זל".²²² ב-26 במאי 1944 ביקשה ולדיסלבה חומסובה, (יושבת ראש סניף ז'גוטה באזור לבוב ובאותה עת תושבת ורשה) מהוועד היהודי הלאומי עזרה בדיוור "עבור רופאה אשר עוד שלושה ימים תיוותר ללא קורת גג; אישור התושב שיש לה מוורשה חסר תועלת לנוכח חזותה היהודית". כעבור שבוע דיווחה שמצאה לה דירה בעלות של 2,000 זל לחודש.²²³ מכתבים אחרים מאוסף ברמן מלמדים אף הם על התגייסות מיידית של המחתרת לטובת יהודים שנותרו ללא קורת גג.²²⁴

ביטוי אחר של רשת הביטחון היה מתן מענה לבעיות בריאות דחופות. לדוגמה, האלמנה מריה גוזדובסקה (Gozdowska), שפרנסה ארבע נפשות, כתבה בפנייתה שבקורב תפסיק לעבוד בגלל ניתוח וביקשה עזרה דחופה; ההיענות החיובית לבקשתה צוינה על גבי אותו פתק: "גברת הלינה מבקשת לתת להן 1,000 זל לכל אחת".²²⁵

²¹⁶ תיק מס' 5665 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²¹⁷ תיק מס' 5886 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²¹⁸ תיק מס' 5987 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; ברמן, **מימי המחתרת**, עמ' 95.

²¹⁹ תיק מס' 6049 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 45, 53.

²²⁰ ראו בוז'יקובסקי, **בין קירות נופלים**, עמ' 104; טורקוב, **היה היתה וארשה יהודית**, עמ' 232; צוקרמן, **שבע השנים ההן**, עמ' 356, 414.

²²¹ ראו תיקים מס' 5987, 3186 (סעיף ה), אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג; טורקוב, **שם**, עמ' 282. כיוון שהעברת תמיכה לאסירי מחנות חורגת מגבולות עבודה זו, ראוי לייחד לה בעתיד מחקר משלה.

²²² תיק מס' 5878 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²²³ תיק מס' 5652, סעיפים יג, טו (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²²⁴ למשל תיקים מס' 5697 (סעיף א), 6135, 5820, 5691 (סעיף ב), אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג.

²²⁵ תיק מס' 5707 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. לדוגמאות נוספות, ראו תיקים מס' 5808 (סעיף א), 5772, 5612 (אוסף ברמן), **שם**. לדיון מפורט בסיוע להתמודדות עם בעיות בריאות, ראו סעיף ד.5 בפרק זה.

לצד הענקת תמיכה רציפה ניסו אפוא ארגוני הסיוע המחתרתיים לעזור גם בטווח הזמן המיידי: חילוץ מסתתרים ממצבי חירום – סחיטה, אבדן דירה, היעדרה, בעיות בריאות ועוד. התכתובות מאוסף ברמן מלמדות שבין מועד הפנייה הדחופה לעזרה לבין מועד הגשת הסיוע עברו בדרך כלל כמה ימים, משך זמן שניתן להסבירו במגבלות כוח אדם ובאילוץ הפעילות המחתרתית. עם זאת, במקרים דחופים קיבלו הקשרים הכרעות בעצמם, בלי לחכות לאישור מלמעלה, מתוך הכרה כי כל עיכוב עשוי להמיט אסון על המטופל. במקרים אלה דיווחו הקשרים לראשי התא על החלטתם רטרואקטיבית, מסרו שיעדכנו בעל פה, וביקשו לכבד את החלטתם.²²⁶

ד.2 דיור

פרט למקרי חירום, איתור מקום מגורים היה ונשאר באחריות המסתתר.²²⁷ בהיבט זה הייתה תרומת המחותרות מוגבלת. "בעיית הדיור היתה הקשה שבכל הבעיות וקודם-כל מחמת הטרור הגרמני המחריד ולרגל האיום על האוכלוסייה בעונש-מוות, וכן מחמת מקרי ההלשנה והסחיטה המרובים; על פתרון בעיית הדיור הכביד גם היוקר העצום של שכר-הדירה", כתב אדולף ברמן אחרי המלחמה. לדבריו, למרות מאמצי הז'גוטה והארגונים היהודיים,

לא הייתה העזרה בתחום זה [לספק ליהודים מקומות מגורים] גדולה ביותר. קניית דירות מיוחדות היתה יקרה מדי ואף לא יעילה, כיוון שבמקרה של גילוי הדירה על ידי הסחטנים, שוב לא היתה ניתנת לשימוש. ואילו שכירת חדרים בדירות של אחרים נתקלה בקשיים עצומים. [...] רק בשביל עסקני הציבור ובמקרים יוצאים מן הכלל, במקרי סחטנות מסוכנים, כאשר איזו דירה "נשרפה", היו עושים מאמץ מיוחד לרכישת דירה או מציאת איזה מחבוא. **בשטח הדיור היו האנשים אנוסים להבקיע לעצמם את הדרך בכוחות עצמם, בעזרת מכרים אישיים או ידידים** [ההדגשה שלי – נ"ר].²²⁸

התכתובות השמורות באוסף ברמן מאשרות זאת. בעוד שכל הפונים לעזרה ביקשו עזרה כספית, רק מעטים מהם ביקשו עזרה באיתור של דיור חלופי.²²⁹ מכתבה של אאוגניה ורובלבסקה (Eugenia Wróblewska) הוא טיפוס; לאחר שנותרה ללא דירה וללא כסף ביקשה לקבל 3,000 זלוטי אך לא הזכירה שום בקשה לעזרה

²²⁶ תיקים מס' 5878, 5888, 5773 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²²⁷ יוצאים מכלל זה היו שניים: (א) חוגי הפעילים במחתרת; למשל, תיקים מס' 5696 (סעיף א), 5809 (סעיף ג.2), 5680 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג (ב) הילדים; הדאגה למציאת קורת גג עבורם, משפחה פולנית, בית יתומים או כנסייה, הייתה באחריות המחותרת, וכך גם הדאגה לצרכיהם ולהסתרת זהותם בהמשך. ראו למשל תיקים מס' 5878, 5949 (סעיפים א, ו), 5912 (סעיפים יב, נ, עא), 5888 (סעיף ב), 5682 (סעיפים ט, י), 6165, 5879, 5917 (סעיף ס), 5882, 5900, 6207 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; טורקוב, "על הצלת ילדים מגיטו וארשה", עמ' 256-265; בוגנר, **בחסדי זרים**, עמ' 126-127.

²²⁸ ברמן, **מימי המחותרת**, עמ' 95; ראו גם תיקים מס' 5987, 5949, 3186 (סעיף ה) (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²²⁹ דוגמה למעטים כאלה נמצאת בתיק מס' 5823 (בקשתם של נסחטים לעזרה באיתור קורת גג חלופית) ובתיק מס' 5934 (אסמכתאות לתמיכה שקיבלו בחודשים העוקבים), אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג.

באיתור קורת גג.²³⁰ בדומה לכך, רוב הטקסטים במכתבי הקשריות התייחסו לשמות הנתמכים ולגובה קצבתם, ורק משפטים בודדים דנו במציאת מקום דיור חלופי.²³¹

העזרה המשמעותית ביותר למסתתרים בצד הארי הייתה התמיכה הכספית הקבועה שקיבלו מארגוני הסיוע: ז'גוטה, הוועד היהודי הלאומי והבונד. עד אוגוסט 1943 מקור כל כספי החלוקה בוורשה היה הממשלה הפולנית הגולה בלונדון, שהעבירה אותם לז'גוטה באמצעות לשכת מיופה הכוח שלה בוורשה. כספים אלה, בהתחלה 50,000 זלוטי בחודש, ובהמשך 400,000 זלוטי, שימשו מקור לקצבאות שחילקו ז'גוטה, הוועד היהודי הלאומי והבונד. מקיץ 1943 ואילך החלו להגיע קרנות עזרה מחוץ לארץ בשיעורים גדולים, וועד התיאום של הארגונים היהודיים - ארגון גג לוועד היהודי הלאומי ולבונד - הקציב לז'גוטה מדי חודש 400,000 זלוטי ויותר. "עד לקבלת הקרנות מחוץ-לארץ היו האירגונים היהודיים מקבלים הקצבות מן המועצה [לעזרת היהודים, קרי, ז'גוטה] למטרות מפעל הסיוע שלהם, ואילו מאז ואילך - היו האירגונים מקציבים מקרנותיהם למועצה".²³² יש לציין שארגוני הסיוע לא הגבילו את פעולתם לוורשה בלבד, אלא אף תמכו ביהודים בערי שדה ובמחנות.²³³ כיוון שהסתתרות ביישובים קטנים בערי השדה הייתה קשה (בגלל חשש מזיהוי) וכיוון שבוורשה היו ההקצבות גבוהות יותר וליהודים מערי השדה הייתה תחושה שבעיר הגדולה יש היכו להתחבא, רבים מן היהודים עברו אל בירת פולין.²³⁴

מבחינת מקבל הקצבה, תמיכה כספית זו עמדה על 500 זלוטי לנפש לחודש "שעה שלקיום דחוק נדרשו לאדם כאלפיים".²³⁵ "לא היה זה סכום גדול", כתב אדולף ברמן, "אפילו לא היה בכך כדי קיום מינימאלי, אך היה בו על כל פנים מישען מה".²³⁶ כיצד אפשר ליישב בין הקביעה ש-500 זלוטי לחודש לא הספיקו לקיום מינימלי לבין הצהרתם של רבים מן הפונים כי כבר מיצו את כל משאביהם? אפשרות אחת היא שנתמכים הפריזו בתיאור מצוקתם וכי נותר ברשותם רכוש; אפשרות שנייה היא שהיו להם הסדרים אישיים שונים שאפשרו להם להרוויח כסף מן הצד או לשלם לבעל הבית בעבודות ובשירותים;²³⁷ ואפשרות שלישית היא שהצטופפות של כמה מסתתרים יחד - בקיום "תחת פני השטח" - הוזילה עלויות (שכר דירה ואוכל). אני סבור ששלוש האפשרויות האלה התקיימו בעת ובעונה אחת, וכך או כך, מסתתרים מצאו מקורות מימון נוספים מעבר ל-500 הזלוטי שקיבלו מארגוני הסיוע.

²³⁰ תיק מס' 5832 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג. בזיכרונותיה ציינה הקשרית פלטל-מינדז'צקי כי כשנמצאה דירה לאחר משא ומתן עם סרסורים ומתווכים פולנים, העדיפות הראשונה לשיכון הייתה ליהודים בעלי "מראה רע"; פלטל-מינדז'צקי, **משני עברי החומה**, עמ' 201.

²³¹ לשם המחשה, רק שלוש שורות מתוך עשרים מכתבים, שלוש קבלות ורשימת נתמכים אחת שכתבה פעילת הז'גוטה ולדיסלבה חומסובה השמורים בתיק מס' 5652, סעיפים יג, טו (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג, עוסקות בניסיון לאתר כתובות לדיור חלופי.

²³² ברמן, **מימי המחותרת**, עמ' 93; בוגנר, **בחסדי זרים**, עמ' 122; טרסה פרקרובה, "ז'גוטה", **האנציקלופדיה של השואה**, כרך ב', 1990, עמ' 385; טרסה פרקרובה, "צדיקים וסבילים", **יד ושם - קובץ מחקרים** יט (תשמ"ט), עמ' 297-291.

Gutman and Krakowski, *Unequal Victims*. pp. 261-279; Rubin, *Facts and Fictions*, Vol. 2 and 3, 2003

²³³ ראו תיקים מס' 5989 (פלשוב), 5652 (סעיף יד), 5848, 5782 (סעיף ג), 6196, 6172 (סעיף ג), 6119, 6326 (סעיף ד), אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג.

²³⁴ תיקים מס' 5685 (סעיף ב), 5652 (סעיף כ), 5987 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 237-238.

²³⁵ פלטל-מינדז'צקי, **משני עברי החומה**, עמ' 201; תיק מס' 6250 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²³⁶ ברמן, **מימי המחותרת**, עמ' 93.

²³⁷ תיקים מס' 5782 (ג), 5785 (ג), 5673, 5666 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

התמיכה הכספית הרציפה שהעניקו ארגוני הסיוע המחתרתיים למסתתרים היהודים הקלה מאוד על מאבק הישרדותם. היא אפשרה להם להמשיך לגור באותו מקום ולא להסתכן ביציאה למרחב הציבורי בחיפוש אחר מקום חדש. ובמקרים שבהם הדירה הקודמת "נשרפה", תמיכה זו אפשרה קיום במקום אחר. הראיה הראשונה לתרומת התמיכה להישרדות היא עצם הצטברותן של קבלות בכתב ידם של מסתתרים - אישורים על קבלת התמיכה; בדומה ליומנים מתקופת השואה, שכל ערך חדש שנכתב בהם מהווה הוכחה לכותב כי הצליח לשרוד עוד יום, כל קבלה כזו – וכל אזכור חוזר של שם ברשימות הנתמכים - היא סימוכין לעוד חודש שבו הצליחו המסתתרים לשרוד.

הראיה השנייה היא דברי הנתמכים עצמם, המודים על העזרה ורואים בה הצלה.²³⁸ לדוגמה, קבוצה של אנשי אינטליגנציה שהסתתרו יחד פנתה בסוף 1943 לעזרה דחופה לאחר רצף של חסיטות; בארכיון ברמן שמור מכתב תודה נרגש שכתב בדצמבר 1943 אחד מהם, אליעזר הירשברג (Hirschberg), ובשמו הבדוי: לודוויג ילנסקי (Jeleński), אל מי שהעביר להם את התמיכות, יאשינסקי (Jasiński); ובתיק אחר שמורים אישורים בכתב ידו של יאשינסקי על העברת סכומים גדולים לחברי קבוצה זו, המכונים אצלו "ילנסקי, גומבינסקי ושו"ת".²³⁹ יחד עם זאת יש לזכור כי לא כל אדם שזכה לתמיכה הזכיר זאת בכתב בזמן המלחמה או אפילו אחריה.

על חשיבות התמיכה ניתן גם ללמוד מההתמודדות הקשה בהיעדרה; דוגמה לכך הם דיווחיהם הבהולים של פעילי הוועד היהודי הלאומי כי רבים מנתמכיהם עשויים לאבד את ביתם ולהיספות כתוצאה מעצירה זמנית של אספקת הכספים מלונדון בחודשים ינואר עד מארס 1944. בינואר 1944, עם מעצרו של ברמן ופעילים אחרים בוועד היהודי הלאומי, העבירה בטעות הממשלה הפולנית הגולה, באמצעות לשכת מיופה הכוח שלה בוורשה, 15,000 לירות שטרלינג לקופת הבונד במקום לקופת הוועד היהודי הלאומי. כתוצאה מכך שותקו באופן חלקי פעולות העזרה של הוועד היהודי הלאומי למשך חודשיים, והקצבאות שבכל זאת שולמו, צנחו מ-500 זל"ל ל-350 זל"ל לחודש, סכום שלא כיסה את הוצאות שכר הדירה, והותיר את המסתתרים נתונים לחסדי המשכירים.²⁴⁰

ארגוני הסיוע תרמו לביטחון המסתתרים במובן נוסף; בחלק מן הדירות שיהודים חיו בהן "תחת פני השטח" דאגו ארגוני הסיוע להתקין מקומות מחבוא שהם יוכלו להסתתר בהם עם כניסת אנשים זרים לדירה.²⁴¹ עמנואל רינגלבלום הסביר שבעוד שבגטו הוקמו מרתפים מאובזרים, בצד הארי לא ניתן היה לעשות זאת מטעמי סודיות, ומקומות המסתור הוקמו בדירות גופא. מחבואים אלה הוקמו על פי רוב בדירות שפונו מיהודים, בדרך כלל בגטו הקטן – כי הדירות שהוקצו על ידי משרד השיכון היו במצב רע ואפשרו הקמת מקומות מסתור חלקיים בתחומן:

²³⁸ Victoria Stewart, "Holocaust Diaries: Writing from the Abyss", *Forum for Modern Language Studies*, Vol. 41 (2005), p. 418; No. 4 (2005), p. 418; ראו למשל תיקים מס' 6204 עד 6215 (רשימות חודשיות מקיפות של נתמכים), 5724, 5797, 5669, 5673 (בקשות תמיכה לצד אישורים - והבעות תודה - על קבלתן), אוסף ברמן (מדור אוספים), אבלה"ג.

²³⁹ תיקים מס' 5823 (פנייה קבוצתית נואשת לעזרה), 5680 (מכתב תודה מאת הירשברג), 5934 (אישורי העברת כספים לחברי הקבוצה), אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁴⁰ על כך ראו תיקים מס' 6000, 5964 (סעיף ח), 5888, 5834, 5851, 5987 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; ברמן, מימי המחתרת, עמ' 142-145; טמקין-ברמן, עיר בתוך עיר, עמ' 45-46.

²⁴¹ כמובן, גם מסתתרים ללא תמיכה מחתרתית בנו לעצמם מקומות מחבוא בדירה; במקרים אלה הם שדאגו לביצוע העבודה, ולעתים, בגלל היעדר משאבים וקשרים, חייהם היו תלויים בכושר האלתור שלהם; פרחודניק, התפקיד העצוב של התיעוד, עמ' 251-252.

פופולריים ביותר היו חדרים המנותקים מן החלק העיקרי של הדירה, עליות גג ומרתפים. בדירות קרקע היו הופכים מרתפים למקומות סתר המחוברים לדירה בדלת קפיצית. בשכונות האחרות הקמת מחסות-מסתור היתה כרוכה בקשיים מרובים. את הלבנים לבניין צריך היה להביא בתיקים, לבל יחשדו השכנים. בנאי אחד שהתמחה בבניית המחסות הללו היה מוביל את הלבנים במריצה ועליהם תנור ברזל, כדי לתרץ את הובלת הלבנים בנחיצותם להתקנת התנור. בניית מסתור כזה היתה מחייבת גם מאמץ כספי גדול. יש הוצאות קבועות והוצאות חד פעמיות, כגון מתן שוחד לפקידי משרד השיכון בתמורה להקצאת דירה, הוצאות בדק בית, תמורה למשפחת החסות, המסתירה את דירת המקלט. עקרונית אפשר להימצא כל היום בדירה הראשית והדיירים היהודים מתחבאים רק כאשר מופיע זר (לבני הבית צלצול מוסכם בדלת). יש מחסות שהוקמו בוילות שמחוץ לעיר. את הווילה היה קונה היהודי עבור "בעלי הקש" הנוצרים. יש ו"בעל של קש, הוא יהודי הנראה "טוב". בנוסף לשכר דירה חודשי (כרגיל – 1,000 – 2,000 זלוטי לנפש), על הדייר היהודי לפרנס גם את נותני חסותו האריים.²⁴²

פעילי המחתרת קיבלו את הסכמת המשכיר לפרויקט, סיפקו בהסתר את חומרי הבניין הנחוצים ואת כוח האדם המיומן לביצוע העבודה - פעילי מחתרת פולנים לצד יהודים שרכשו ניסיון בבניית מחבואים בגטו, כעת נתמכים בעצמם. מקומות מסתור אלה, שממדיהם הצרים לעתים הקשו על שהייה ממושכת, הצילו לעתים קרובות את חיי המסתתרים.²⁴³

ארגוני הסיוע נחלצו אפוא לעזרת הנתמכים בעיקר במתן קצבה לתשלום שכר הדירה (במקרים מסוימים גם סייעו באיתור מקומות לדיור, אך בהיקף מצומצם יותר). כספי הסיוע, שמקורם עד קיץ 1943 היה בעיקר הממשלה הפולנית הגולה בלונדון, ומאז ואילך בעיקר ארגונים יהודיים מחו"ל, הועברו דרך מיופה הכוח של הממשלה הפולנית הגולה בוורשה וחולקו בין גופי הסיוע. משם עברו הכספים לנתמכים בוורשה, בערי השדה ואף במחנות. אף שהקצבה כיסתה אך בקושי את עלות שכר הדירה, היא הקלה על התמודדותם של המסתתרים ואפשרה להם להמשיך ולשהות במקום הימצאם ו/או לשכור דירה אחרת אם נאלצו לעזוב. ארגוני המחתרת אף סייעו בהתקנת מחבואים מוסווים בדירות שיהודים חיו בהן "תחת פני השטח" – למקרה של כניסת זרים לדירה (ארגוני הסיוע סיפקו את חומרי הבניין, את התקציב עבורם והביאו אנשי מקצוע לביצוע המלאכה).

ד. הסדרת תעודות

ברבים ממכתבי הפנייה לעזרה הועלתה בקשה לקבל תעודות מזויפות.²⁴⁴ באמצעות מחלקת הלגליזציה של הז'גוטה, אשר נוסדה בסתיו 1942 ושירתה את שלושת הארגונים, סופקו לנזקקים היהודים – בוורשה, בערי השדה ואף במחנות (אסירים לקראת בריחה) - תעודות מזויפות ללא תשלום: קנקרטה, תעודות עבודה,

²⁴² רינגלבלום, כתבים אחרונים, עמ' 228.

²⁴³ תיקים מס' 6350 (סעיף ט), 6012 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; פלטל-מינדז'צקי, משני עברי החומה, עמ' 196, 201-206, 213-214, 240-242, 252; בוז'יקובסקי, בין קירות נופלים, עמ' 111-113, 116; טורקוב, היה היתה וארשה יהודית, עמ' 324, 334; צוקרמן, שבע השנים ההן, עמ' 361, 399-400, 408.

²⁴⁴ ראו למשל תיקים מס' 3162 (סעיף ב), 5714, 5718, 5735 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

כרטיסי עבודה, תעודות לידה, רישיונות מעבר, תעודות לימודים וטפסים אדמיניסטרטיביים שונים;²⁴⁵ תעודות אלה אפשרו ליהודים "על פני השטח" לעבור דירה, להתקבל לעבודה, להצטייד בתלושי מזון, לשהות במרחב הציבורי ועוד.

לז'גוטה היו מעבדות חשאיות, ואנשים נאמנים יצרו שם את התעודות והוסיפו להן חתימות וחותמות. מבקש התעודה היה צריך לספק תצלום. הקשרים היו אוספים את התצלומים, רושמים את הפרטים האישיים, ומוסרים את הכול בידי החבר הפעיל שקיים קשר עם עובדי המעבדות הסודיות. צלמים שעבדו עם ארגוני המחתרת - למשל אמיל רסלר (Resler) ומ' ורוצלבסקי (Wroclawski) עם הוועד היהודי הלאומי,²⁴⁶ ויליאן עם הבונד - קיבלו לידיהם את התצלומים, הסירו מהם שרידים של חותמות קודמות ושכפלו אותם. אם נבצר מיהודי לצאת ולהצטלם בגלל מראהו, הייתה המחתרת דואגת לצלמו במקום מסתורי. על סמך התצלום היו פעילי המחתרת בודים נתונים אישיים הנראים הולמים את דמות המצולם (גיל, עיר מוצא, משלח יד ועוד) ומעבירים אותם לזייפנים. אם אפשר היו מציינים בתעודה החדשה את מקום הלידה האמתי של המצולם כדי לוודא שיפגין בקיאות באורחות החיים בעירו.²⁴⁷ פרט לתעודות אישיות סיפקה המחתרת לנתמכים גם מכתבי המלצה מ"בעל הבית במקום המגורים הקודם" (נאמן של המחתרת או מכתב בדוי), אישורים ודברי דפוס נחוצים אחרים. בנוסף על מערך הייצור של התעודות וזיופן (צלמים, זייפנים, ציוד צילום והדפסה, חומרי גלם) עמדו לרשות ארגוני הסיוע המחתרתיים גם עמיתים שעבדו במשרדים חשופים שונים – בדואר, בלשכות הרישום השכונתיות והמחוזיות, במשטרה ועוד. אלה היו מסלקים משם מסמכים שעמדו בסתירה למסמכים הפיקטיביים, שותלים מסמכים מזויפים בתיקים אישיים במשרדם, מעדכנים מסמכים אותנטיים בנתונים הרצויים ומזהירים את עמיתיהם למחתרת בשעת הצורך. בעזרתם שתלה המחתרת במוקדים אדמיניסטרטיביים שונים מסמכי גיבוי, אשר אימתו את "מהימנות" התעודות שהוחזקו בידי יהודים שחיו "על פני השטח".²⁴⁸ באמצעות מערך הזיוף ורשת הנאמנים הצליחה המחתרת להתגבר על המכשולים הביורוקרטיים שהערימו הרשויות הגרמניות, כגון חובת רישום מקום מגורים.²⁴⁹

מערך הייצור והזיוף של תעודות ופעילותם של נאמני מחתרת בלשכות השונות אפשרו לצייד את הנתמכים בתעודות שנדרשו לקיום "על פני השטח" - בלא תשלום. רשת הביטחון שנפרשה עליהם הבטיחה שבשעת חירום יוכלו לקבל תעודות חדשות ובזכותן למצוא קורת גג או עבודה בזהות אחרת.

²⁴⁵ תיקים מס' 5949 (סעיף א), 6159 (סעיף ב), 6061, 6062, 3186 (סעיף ה), 6117 (סעיף ג), 5652 (סעיפים יב, יג, כ), 6350 (סעיף כד), 5785 (סעיף א), 6016 (סעיף א.5), אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג; טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 77, 104-111, 157-162; פלטל-מינדז'יצקי, **משני עברי החומה**, עמ' 196, 237; בוז'קובסקי, **בין קירות נופלים**, עמ' 104; רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 221; Paulsson, *Secret City*, pp. 102-104.

²⁴⁶ ראו למשל תיקים מס' 6399 סעיף א (מ' ורוצלבסקי), 6314 (סעיף כו), 5901 וכן 6210, 6211, 6212 (אמיר רסלר), אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁴⁷ פלטל-מינדז'יצקי, **משני עברי החומה**, עמ' 238; טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 106-107.

²⁴⁸ טמקין-ברמן, **שם**, עמ' 106-110, 157-162; Paulsson, *Secret City*, pp. 100-104.

²⁴⁹ לתיאור מפורט יותר של התעודות הנדרשות ושל ההליכים הביורוקרטיים שנדרשו לצורך מעבר דירה או הצטיידות בתעודות, ראו פרק א' סעיף 4 (א.4) ופרק ב' סעיף 8 (ב.8).

ד.4 פרנסה

יצירת הקשר פעילי המחותרות סייעה לחלק מן המסתתרים להשיג עבודה שפרנסה בצדה, גם אם חלקית. מבחינת הנתמך, יציאה לעבודה הקלה על מימון עלויות הקיום,²⁵⁰ זיכתה לעתים בארוחה במקום העבודה,²⁵¹ ביססה מקור קיום נוסף שאיננו תלוי בארגוני הסעד, יצרה קשרים נוספים כעוגן להתמודדויות עתידיות, אפשרה מגע עם העולם "הנורמלי"²⁵² וחיזקה את הביטחון העצמי.²⁵³

ארגוני הסיוע ציידו את המבקשים לצאת לעבוד בתעודות מתאימות²⁵⁴ וניסו למצוא עבודה לאנשים שנקלעו למצוקה.²⁵⁵ בנוסף על כך לעתים הוענק מימון חד-פעמי צנוע כדי ליצור תשתית לפרנסה – רכישת חומרי גלם, קניית ביגוד ייצוגי ועוד. לנערי רחוב יהודים הועבר מימון לקניית סיגריות לצורך מכירתן;²⁵⁶ לאחרים בדומה לכך ניתן מימון לקניית עיתונים;²⁵⁷ לנשים שנזקקו לביגוד לצורך יציאה לעבודה הועברה תמיכה;²⁵⁸ לאחת הנתמכות – טבק ונייר לצורך ייצור סיגריות;²⁵⁹ חייט/סנדלר אחד קיבל קצבה כדי להקים פינת עבודה;²⁶⁰ בחור שנותר ללא קורת גג קיבל סכום כסף שנדרש לקבלת משרת עוזר לשוער, כולל דיוור, ועוד.²⁶¹ בנוסף על הנפקת תעודות, מציאת עבודה ועזרה ביצירת מקור פרנסה יצרו ארגוני הסיוע מעין שוק פנימי של מסתתרים; המחותרת שילמה לבעלי מיומנויות שונים מקרב המסתתרים בעד תוצרי עמלם - סריגת סוודר, צביעת שמלה, תיקון נעלים, אפיית עוגיות, תספורת, כתיבת מאמר, הכנת שרטוטים [אולי זיוף תעודות] ועוד, ותוצרים אלה ניתנו לנזקקים אחרים (הלבשה, הנעלה, תספורת) או שימשו לצרכים מחתרתיים (יצירת ארכיון של חיבורים מקוריים, זיוף תעודות ועוד).²⁶²

²⁵⁰ במכתב פנייה לעזרה דיווח יוסק קליינברט שהוא מוציא 3,000 זל' בחודש (1,000 - שכר דירה והשאר קיום), בעוד שפרנסתו [כספר במספרה] מכסה בקושי שלושה ימים בחודש; ואילו מוז'ש אייזנברג תכנן להרוויח 2,000 זל' לחודש מעיבוד עורות ולצד זאת לקבל קצבה מארגוני הסיוע; קלרה בורנשטיין (Bornsztajn), בתה סטפניה (Stefania) ואחותה רזליה יאנגבק (Rosalia Jangbek), שלושות עובדות כעוזרות בית אך נזקקות לתמיכה; ראו תיקים מס' 5782, 5739, 5739, בהתאמה, (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁵¹ טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 118.

²⁵² ראו למשל תיק מס' 5734, סעיף ב (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁵³ טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 48 (6/5/1944).

²⁵⁴ תיק מס' 5787, סעיף ב (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; למידע נוסף עיינו בתת הפרק הקודם, "הסדרת תעודות".

²⁵⁵ תיק מס' 5785, סעיף א (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 81. בין השאר נחלצו ארגוני הסיוע לעזרת מסתתרים שלא יכלו לצאת לעבוד בגלל היותם מוכרים בציבור; ראו למשל תיקים מס' 5691 (סעיף ב), 5751 (סעיף ג), 6198 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; טמקין-ברמן, **שם**, עמ' 182.

²⁵⁶ ראו תיקים מס' 5925 (סעיפים ז, יא, יח, יט), 5773 (סעיף ב.ב.), אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁵⁷ תיק מס' 6272, סעיף ב (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁵⁸ תיקים מס' 5726 (סעיף ב), 5761, סעיף ג (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁵⁹ תיק מס' 5726 (סעיף ב), אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁶⁰ תיקים מס' 6402, 6448 (סעיף יז), אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁶¹ תיקים מס' 5666, 5884 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁶² ראו תיקים מס' 6015, 6223, 6243, 6291 – סריגה וצביעה של בגדים; 6228 - סנדלרות; 6020 – אפיית עוגיות; 6022 - שירותי תספורת; 5797, 5801, 5994, 6128 - מפעל תיעוד; 6239 - שרטוט; 5913 (סעיף מא), 5932 (סעיף א), 6242 (סעיף יב) - תוצרת של העיוור (?); 5903 (סעיף נא) – "עבודות". לא כל תוצרי העבודה נהירים לנו. במכתב שכתבה רות לוין בוורשה ב-28 באפריל 1944 ציינה שבדצמבר האחרון קיבלה [מהמחותרת] 2,000 זלוטי בעבור עבודת "הצידי" שלה (כך במקור – נ"ר). קשה לקבוע למה התכוונה (איתור מידע על ניצולים? על משתפי פעולה?); ראו תיק מס' 5731 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

ד. מזון ובריאות

קבלת הקצבה הקבועה אפשרה ליהודים בצד הארי להצטייד במזון ולעתים קרובות הצילה אותם מרעב.²⁶³ במקרים מיוחדים - מצוקת רעב קשה, בעיה בריאותית שדרשה תפריט מיוחד (המכיל למשל ויטמינים, חלבונים ועוד) או תת-תזונה בקרב ילדים - ניתן תקציב מוגדל או ייעודי לרכישת מזון. עזריאל קוזה (Kozza) למשל, שחי "תחת פני השטח", כתב ב-8 במאי 1944 שהוא סובל מרעב וביקש עזרה דחופה כדי לשרוד. כעבור שבועיים וחצי קיבל 1,000 זל" לקיום, כפליים משיעורה של קצבה רגילה.²⁶⁴ נתמך אחר כתב ב-18 באפריל 1944 שזה שבועות אחדים הוא חולה בדלקת פרקים ובדרכי הנשימה בעקבות מחסור בוויטמינים, נזקק לעזרה ולטיפול רפואיים "ובעיקר לתזונה מתאימה"; במכתב מאוחר יותר הודה על העזרה.²⁶⁵ גם ילדים קיבלו לעתים תקציב מיוחד לשיפור תזונתם, כפי שמעידים רישומי הקשרים שהופקדו עליהם: בקבלה מ-10 באוקטובר 1943 אישרה ינקה קבלת 500 זלוטי לרכישת מזון עבור "מרישיה הקטנה"; קשר אחר קבע ברשימת נתמכיו שילדיה של ד"ר הלינה רוטשטיין (Rotsztajn) זקוקים לתוספת הזנה.²⁶⁶

כפי שראינו, יהודים בצד הארי התקשו להתמודד לבד עם בעיות הבריאות שפקדו אותם. עתה, בעקבות פנייתם לעזרה, קיבלו מענה רפואי. אחד ממדורי הפעילות של הז'גוטה הופקד על בריאות הנתמכים. שלושת ארגוני הסיוע נעזרו בשירותיו של מדור רפואי זה. קשריות של הוועד היהודי הלאומי, של הבונד ושל הז'גוטה דיווחו לו על מסתתרים שנזקקו לעזרה רפואית. לאחר ביקור מכין של נציג המדור הרפואי הובא אל החולה כעבור כמה ימים רופא פולני מהימן שעבד עם המחותרת.²⁶⁷ את עלות הביקור, 100 זלוטי, שילמה לו הז'גוטה. אחרי כמה חודשים הפסיק מדור רפואי זה לפעול; הליך הזמנת הטיפול היה ארוך ומסורבל מדי, ומטופלים חששו למסור את כתובתם לאדם שאיננו הרופא עצמו; תחת זאת הזמינו רופא פרטי באופן ישיר - בעצמם או בעזרת הקשר - על סמך המלצות שקיבלו מפה לאוזן. בהדרגה נוצרה רשת של רופאים מהימנים, שבמחיר סמלי ומתוך הסתכנות טיפלו במסתתרים יהודים. ארגוני הסיוע העבירו את התשלום למטופלים, ואלה העבירו אותו למגישי העזרה.²⁶⁸ ברשימות הנתמכים שהגישו באופן שוטף למפעיליהם דיווחו הקשרים על מצבם

²⁶³ קשרית הבונד ולאדקה סיפרה בזיכרונותיה על יהודים עניים מרודים שגרו בחורבות בתים, קיבצו נדבות במשך היום ואספו שיירי אוכל מהמדרכות בלילה; בעקבות קבלת הקצבה הוטב מצבם; פלטל-מינדז'צקי, **משני עברי החומה**, עמ' 222.

²⁶⁴ תיקים מס' 5671 (סעיף ב), 5652 (סעיף יד), אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג; להקצבות אחרות לצורך רכישת מזון ותלושי מזון, ראו תיקים מס' 6256, 6266 (אוסף ברמן), מדור אוספים, שם.

²⁶⁵ תיק מס' 5733 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; לקבלות חתומות בידי נתמכים אחרים, ובהן אישורים על קבלת אוכל מזין - ירקות וכן נקניק מבשר חזיר - ראו תיקים מס' 6313 (סעיף יד), 6311 (סעיף ב), אוסף ברמן, מדור אוספים, שם. לתיאור חלוקת ויטמינים ליהודים חולים במסתור, ראו פלטל-מינדז'צקי, **משני עברי החומה**, עמ' 226.

²⁶⁶ תיקים מס' 6292 (סעיף ב), 5883 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁶⁷ "הצלב האדום שהקימונו לצרכינו", כפי שכינתה זאת ולאדקה; פלטל-מינדז'צקי, **שם**, עמ' 222. לדוגמאות לרופאים פולנים שהתגייסו לעזרה, ראו טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 180-182. גם רופאים יהודים מקרב המטופלים היו עורכים ביקורי בית אך בהיקף מצומצם יותר; בשל מעמדם המקצועי היה חשש שיזוהו ברחוב. ד"ר רוזנטל קיבלה חותמת מאחת מחברותיה ששמה דומה, ובאמצעותה הנפיקה מרשמים לתרופות; ד"ר יוזף לנדסברג (Landsberg) סייע למכריו, וכשהזעיק אותו ירוסלב רוט (Jaroslav Rot) אל בעל הבית הפולני שלו, שסבל ממחלת לב, העמיד פני חובש; הגניקולוג ד"ר פולישוק (Poliszuk) טיפל בחולים בביתו - אך רק באנשים שמהימנותם הייתה מובטחת; טמקין-ברמן, **שם**, עמ' 182.

²⁶⁸ לאישורים על קבלת כספים עבור זריקות, תרופות ורופאים, ראו תיקים מס' 5791 (סעיף ב), 5773 (סעיף ב.7), 6314 (סעיפים יג, יד, כ), 6274 (סעיף ג), 5912 (סעיף כג), 5903 (סעיפים כח, כט - היענות לפנייה שבתיק מס' 5776), אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג. כמו כן ראו טמקין-ברמן, **שם**, עמ' 179-182; ברמן, **מימי המחותרת**, עמ' 197.

הרפואי של מטופליהם, הציעו דרכי פעולה והמליצו במידת הצורך על הגדלת הקצבה.²⁶⁹ לאחר מכן הועברה התמיכה הכספית או הרפואית לנזקקים.²⁷⁰

אשפוז בבית חולים, למרות נחיצותו, העמיד את המטופלים היהודים בסכנה, בעיקר את הגברים שבהם, ועל כן חייב היערכות מיוחדת. גם כאן ניכר חותם הסיוע. טמקין-ברמן סיפרה ביומנה על ד"ר תדאוש סטפניבסקי (Stepniowski), רופא פולני בבית חולים ברובע פראגה, שטיפל בגברים שיהדותם נחשפה בשעת רחצה ושמר עליהם מפני עובדי בית החולים שביקשו להסגירם.²⁷¹ מכתבי הפנייה לעזרה ותכתובות הקשרים מלמדים כי ארגוני הסיוע המחתרתיים הושיטו עזרה לאנשים לפני אשפוז (למשל, השלמת הכנסה למשפחה שהמפרנסת הראשית בה צריכה לעבור ניתוח), בזמן אשפוז (מימון הוצאות רפואיות, כגון ניתוח, פרוטזה, מטפלת ללילה) ובתקופת השיקום שאחריו.²⁷²

לידות של תינוקות יהודים בצד הארי היו נדירות, אך במקרים שבהן נשים פנו אל ארגוני הסיוע, אלה הושיטו עזרה בהתקשרות עם רופא, בהכנת מקום ללידה, בסיוע במהלכה, בתמיכה כספית ובדאגה לגורל היילוד אחר כך.²⁷³ באביב 1943 כרעה ללדת בבית חולים אשת הנגר גולדמן (Goldman) מרדזימין (Radzymin). תאודור פאייבסקי (Pajewski), עובד רכבות פולני שפעל בשירות הוועד היהודי הלאומי, הציגה בבית החולים כאשתו, ולאחר מכן שיכן אותה, את בעלה ואת בנם בביתו במשך כמה שבועות עד שנמצאה עבורם דירה ברובע פראגה. בעקבות חשד מצד השכנים נאלצו לעזוב, ופאייבסקי מצא להם דירה ברדושץ (Radosc), שגם אותה איבדו באביב 1944. בכל אותן זמן קיבלו תמיכה קטנה בלתי סדירה מהוועד היהודי הלאומי לצד הסדרה של תעודות. משפחה אחרת שקיבלה תמיכה סביב לידת בנה הייתה משפחת באייר (Bajer); לאחר שאיבדו את שני ילדיהם בסתיו 1942 החליטו בני הזוג הלינה והיפוליט באייר (Halina and Hipolit Bajer) להביא ילד לעולם. קשרית הוועד היהודי הלאומי ופעילת הז'גוטה מריה דרוויש-פרנובסקה (Derwisz-Parnowska), חברת המשפחה, סייעה להם בהשגת דיור ועבודה (ואף איבדה את עבודתה בשל כך). לקראת הלידה קיבלו מהוועד היהודי הלאומי תשלום חד-פעמי של 2,000 זלוטי ובהמשך תמיכה חודשית באותו סכום. תמיכה רחבת היקף ניתנה לרגינה קניגסוויין (Kenigswajn), אשת נגר מפראגה, שבקיץ 1944 ילדה ילד רביעי. לשלושת הילדים נמצא סידור, אחד מהם במימון מלא של הוועד היהודי הלאומי, 3,000 זל" לחודש. בדירה ברחוב ספייז'ניסקה (Sapieżyńska), שנקנתה על ידי המחתרת בכסף רב, ילדה האישה תינוקת. לאחר שהוטבלה בשם בדוי הועברה התינוקת מקץ כמה שבועות על ידי הוועד היהודי הלאומי למוסד הילדים על שם בודואן (Boduen). גם טוביה בוז'יקובסקי תיאר ביומנו התגייסות של המחתרת לעזרת יהודייה שכרעה ללדת בתנאים קשים: "אשה

²⁶⁹ "הייתי רוצה לתת 1,000 גם למהנדס פטיץ כי יש לו אישה והוא עצמו חלה בטיפוס הבהרות", כתבה ולדיסלבה חומסובה ברשימת הנתמכים שהגישה לז'גוטה (תיק מס' 5873); "נא להגדיל את התמיכה לחודש זה בלבד. בעלת הבית יוצאת ליום שלם, ויש ל[לאוקדיה ליפשיץ] אפשרות לרדת לשעות ספורות, ומה שחשוב, שתאכל קצת. היא במצב גופני איום, מוגלה בגפיים", כתבה אדלה ברשימה שהגישה (תיק מס' 5886, סעיף א.3); "טדאוש גרוסגלוק (Grosgluek) – סובל מאסתמה קשה" (תיק מס' 6212), אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁷⁰ לפניית לעזרה על רקע רפואי, להבעת תודה על קבלתה ולסימוכין על העברת התשלומים למטופלים אלה, ראו למשל תיקים מס' 5812, 5733, 5925 (סעיף כב), 5758, 5738 (סעיף א), 5889 (סעיף 251: מענה לפנייה שבתיק מס' 5738, סעיף א), אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁷¹ טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 182; ראו גם טורקוב, **היה היתה וארשה יהודית**, עמ' 276.

²⁷² תיקים מס' 5707 - לפני אשפוז; 5744, 5808 (סעיפים א, ב) - בזמן אשפוז; 5671 (סעיף א), 5652 (סעיף יד), 5886 (סעיף א.8), 5883 (ארונוביץ' [Aronowicz] - הגדלת קצבה לאחר שיצא מבית חולים; גב' ממרות [Mamroth] - נדרש כסף לפרוטזה לאחר שרגלה נקטעה) - אחריו, אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁷³ ראו למשל תיק מס' 5704 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

יהודיה שילדה בתוך מכלאה אי-שם בקירבת וארשה; בתוך העלטה, על גבי קש רקוב, הרי היא שרויה עלובה זו. קשרית שלנו ביקרה אותה והושיטה לה עזרה".²⁷⁴

נשים שפנו לעזרת המחותרת בעניין הפסקת היריון מצאו אף הן אוזן קשבת וקיבלו עזרה במציאת רופא ובמימון ההפלה למרות הקשיים ("לא תמיד אפשר היה להביא את הרופא, והפצייניטית לא תמיד יכלה לצאת מהבית"). בכמה מקרים פנו נשים להפלה לאחר שנאנסו. אחת מהן הייתה ונדה ס', שנאנסה על ידי בעל הבית שלה בבואו לאסרה.²⁷⁵

פנייה לארגוני הסיוע הועילה לפונים גם בתחום נוסף, הסתרת תווי היכר יהודיים: אף "יהודי" וברית מילה. ארגוני הסיוע עזרו לממן "טיפולים קוסמטיים", ובהם גם ניתוחי אף. ברית מילה הייתה מכשול מסובך יותר; בניגוד למראה פנים "יהודי", שאפיין רק חלק מן היהודים, ברית מילה הייתה נחלתם של כל הגברים היהודים והייתה יכולה להתגלות בכל רגע נתון ולחרוץ את גורלם למוות. דרך אחת להתגבר על הבעיה הייתה להשיג תיעוד רפואי הקובע כי העורלה הוסרה כדי לתקן פימוזיס (phimosis), התפתחות בלתי נורמלית של העורלה, או מחמת מחלת מין. דרך שנייה הייתה לעבור ניתוח לשחזור העורלה. עלות ניתוח כזה הייתה 3,000-5,000 זלוטי, ולא תמיד הוא הצליח; בעיקר אצל ילדים רוב הניתוחים נכשלו (כתחליף לכך נעשו לעתים אצל ילדים עיסויים מתוחכמים שכללו קשירת משקלות). הפגיעות המיניות התכופות שנלוו לניתוח יקר זה גרמו לרבים להימנע ממנו.²⁷⁶ אלה שבכל זאת פנו לניתוח לשחזור העורלה, ועשו זאת ללא גב המחותרת, נאלצו לפנות ל"מאכרים", סרסורים שלקחו דמי תיווך מופקעים בעד יצירת הקשר עם מנתחים פולנים. מנתחים אלה עשו את הניתוח לעתים קרובות בתנאי שדה, פשוטו כמשמעו. במקרה שהניתוח נכשל נאלצו הפונים לשלם את מלוא העלות מהתחלה אם ביקשו לנסות שוב. רוז'ה בלומנפלד (Blumenfeld) רצתה שבנה יורק (Jurek) יוכל לחיות בצד הארי "על פני השטח" ועל כן השקיעה כספים ומאמצים באיתור רופא שינתחו. לאחר שהוציאה הון על ניתוח שנכשל, חזרה על הפעולה אצל מנתח אחר, וגם ניתוח זה נכשל. בנוסף על הסבל הרב שסבל נאלץ בנה כתוצאה מכך לחיות "תחת פני השטח". במשך תקופה ארוכה הסתתר עם אביו בבור מתחת לחנות של ידיד פולני. בתקופת המרד הפולני התגלה מקום מסתורם והם נרצחו.²⁷⁷

הפנייה לארגוני הסיוע המחותרתים אפשרה לפעול בכל אחד מן הערוצים, הנפקה של תיעוד רפואי או עריכת ניתוח לשחזור העורלה, מתוך ביטחון במהימנותן ובמקצועיותן של הנפשות הפועלות, קרי, זייפני המסמכים והסגל הרפואי – ובמימון המחותרת.²⁷⁸ "כאשר מישהו פנה לעזרה מיוחדת לשם ניתוח, נענה בחיוב מאחר שהובאה בחשבון השפעה נפשית אפשרית – חיזוק הביטחון העצמי", כתבה בתיה ברמן ביומנה; בהמשך

²⁷⁴ שלוש הדוגמאות הראשונות – טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 175-177; הדוגמה הרביעית – בוז'יקובסקי, **בין קירות נופלים**, עמ' 118.

²⁷⁵ טמקין-ברמן, **שם**, עמ' 177.

²⁷⁶ רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 230; טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 182-183; שרשבסקה, **הפרק האחרון**, כרך ב', עמ' 71.

²⁷⁷ טורקוב, "על הצלת ילדים מגיטו וארשה", עמ' 264; ראו גם תיק מס' 2127 (יומן שכתב פינקוס בלומנפלד, אביו של יורק, בעת שהסתתר אתו בבור מוסתר בוורשה בקיץ 1944), מדור אוספים, אבלה"ג; שרשבסקה, **שם**, עמ' 71; זיכרונותיה של ונדה – בלה אלסטר, לימים רוטנברג, על העזרה שהושיטה ליורק בלומנפלד ולאביו פינקוס – ונדה רוטנברג-אלסטר, "על גורל מחבר היומן ומשפחתו", **עדות** ג (ינואר 1989), עמ' 71-75.

²⁷⁸ לדברי פאולסון, רופאים פולנים משורות הז'גוטה, שבאו מחוגים דמוקרטיים וסוציאליסטיים, ביצעו ניתוחים כאלה. פרופ' אנדז'י טרויאנובסקי (Andrzej Trojanowski), שעשה ניתוחים באיבר המין וכן ניתוחים פלסטיים באף, היה אחד הבולטים שבהם; Paulsson, *Secret City*, p. 259 (note 18). אפשר שפתק בחתימת קשרית, המאשר קבלת 500 זלוטי [בשביל מטופל] עבור מכון קוסמטי מיום 10 בספטמבר 1943, קשור לניסיונות הסוואה רפואיים כאלה, אם כי ברור שסכום זה לא היה בו כדי לכסות עלות של ניתוח באיבר המין; ראו תיק מס' 5925 (סעיף כז), אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג.

תיארה שני מקרים שבהם צעירים יהודים שעברו ניתוח כזה נעצרו ברחוב, הופשטו, ובזכות הניתוח מוצאם לא נחשף.²⁷⁹

ד.6 הנעלה וביגוד

הדאגה לאספקת ביגוד והנעלה נדחקה למקום נמוך יחסית בסדר הקדימויות של ארגוני הסיוע בגלל מחסור במשאבים מצד אחד ובגלל מצוקות דוחקות יותר, כגון דיור, מצד שני, כך עולה מדוחות שכתבו בכירי ז'גוטה ומהתכתבויות של פעילי שטח כאחד.²⁸⁰ יחד עם זאת ארגוני הסיוע ניסו להקל על מצוקת הביגוד והנעלה. מכתבי הפנייה לעזרה, רשימות הנתמכים ותכתובות ראשי התאים מלמדים שיהודים בצד הארי אשר דיווחו במכתביהם על מצוקת ביגוד קיבלו – גם אם לא באופן גורף (א) תקציב חד פעמי גבוה יותר לצורך הצטיידות²⁸¹ (ב) פרטי הלבשה והנעלה משומשים או חדשים, אשר חלקם כאמור תוקנו, נסרגו, נתפרו או הוכנו בידי מסתתרים אחרים.²⁸² הצטיידות זו אפשרה להם לשמור על היגיינה כי אפשרה להם לכבס את חליפת הבגדים הקיימת (לא מעט מסתתרים לא החליפו בגדים חודשים ארוכים);²⁸³ לשמור על חום גופם בחורף הפולני הקשה, לעתים קרובות במסתור נטול אמצעי חימום; ולצאת לרחוב ולחיות "על פני השטח".

ד.7 סעד נפשי

התמיכה שהעניקו ארגוני הסיוע הייתה כספית וארגונית, אך גם נפשית. חווקה פולמן-רבן, קשרית תנועת דרור בצד הארי, תיארה זאת כך:

הקשריות היו למעשה אלה שקישרו בין החברים, חברי התנועות, מהמקומות השונים, ובכך העבירו מסר: אינכם בודדים – קיימת ופועלת תנועה ארצית. המגע הישיר העביר הרגשת תמיכה, שייכות, עזרה, ד"ש עם חום אנושי וחברות. הקשריות העבירו סיפורי אמת על מה שקורה בשטחי הכיבוש, וכן עיתוני מחתרת וחוזרים תנועתיים, תצלומים ומסמכים לשם הכנת תעודות מזויפות, כסף; הן היו מורות הדרך בהעברת אנשים משלנו ונשק ממקום למקום.²⁸⁴

לתמיכה הנפשית היו כמה נדבכים.

²⁷⁹ טמקין-ברמן, **עיר בתוך עיר**, עמ' 182.

²⁸⁰ נציגי ז'גוטה קבעו באוקטובר 1943 כי "בגדיהם של אלפי אנשים מתבלים, ולנוכח החורף המתקרב זהו סיכון בריאותי והיה צורך לסייע בקניית בגדים"; ויחד עם זאת דיווחו כי "מפאת היעדר אמצעים נבצר [מדור הביגוד של הז'גוטה] לסייע בביגוד"; ראו תיקים מס' 5987, 5949 (סעיף א) וכן 5652 (סעיפים יג, טו, ז), אוסף ברמן (מדור אוספים), אבלה"ג.

²⁸¹ תיקים מס' 5665, 5919 (סעיף א), 5726 (סעיף ב), 5779 (סעיף א), 6011 (דורה רובינשטיין-צינמון) – פניות של מסתתרים ואישורים על קבלת קצבה לביגוד; 6242 (סעיף ה), 5903 (סעיף נו), 5773 (סעיפים א, ב.8), 5652 (סעיף ז), 5886 (סעיף ב – רשימה לוינסון), 6448 (רשימות ט [לוינסון], יז [ברמאן]), 5852 (רשימה ב [ברמאן]), 6063 (סעיף ג), 6282 (סעיפים ב, ג) – מכתבים ורשימות של פעילי מחתרת, אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁸² תיקים מס' 5751 (סעיפים א, ב), 5802, 6223, 6228 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁸³ תיקים מס' 5761 (סעיף ב), 5803 (סעיף ג), 5655, 5649 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁸⁴ חווקה פולמן-רבן, **לא נפרדתי מהם**, עמ' 63.

ראשית, עצם הידיעה על קבלת תמיכה קבועה העניק לנתמכים ביטחון.²⁸⁵

שנית, הקשר עם המחותרת ונציגה העניק לנתמכים תחושה של שייכות ומשמעות, שהייתה נחוצה כל כך לכל מי שחי בבידוד ובבדידות, מנותק מעמו וכפוי להסתיר את זהותו.²⁸⁶ קשר זה חיבר את המסתתרים לדבר שהוא גדול מדאגותיהם היומיומיות והעניק להם שאר רוח.²⁸⁷ כל גילוי של עזרה וחמלה מצד פעילי המחותרת, פולנים ויהודים, קיבל משמעות רחבה יותר.²⁸⁸ גילוי אחווה זה תרם למסתתרים במובן נוסף; הוא העניק פשר לסבלם. "הדבר החשוב מכל הוא, איזו עמדה אנו נוקטים כלפי הסבל, כיצד אנו מקבלים ייסורים [...] הסבל חדל איך-שהוא להיות סבל ברגע שהוא מוצא לו פשר, כגון פשר של הקרבה", כתב ויקטור פראנקל בספרו **האדם מחפש משמעות**.²⁸⁹ גילוי האחוה מיקם את סבלם של המסתתרים בזירה תחומה, מאבק בין בני אור לבני חושך, מאבק שחובה לנצח בו. וכפי שכתב ז'אן אמרי (Jean Améry) במסתו "בגבולות הרוח האנושית", לבעלי אמונה (פוליטית או דתית) מקרב הנרדפים היה קל יותר; "במקום שהמציאות היתה נתונה מלכתחילה בתוך דפוס של השקפת-עולם קבועה ולא משתנה, היתה לפיתתה של מציאות הבלהות רפה יותר".²⁹⁰ שלישיית, המפגש עם פעילי המחותרת העניק למסתתרים תמיכה מורלית: "על פניהם הצהובות, הנפולות, זלגו לעתים דמעות של התרגשות. הן לא נשכחו מלב אדם! תקווה חדשה ואמונה חדשה היו זורחות בעיניהם הכבויות. בקוצר רוח ובחרדה היו מחכים ליום בו יבוא אליהם אחד משלנו", כתבה לימים קשרית הבונד ולאדקה פלטל-מינדז'צקי.²⁹¹ מפגשים כאלה נתנו לזמן קצר תחושת בית וחיזקו את רוח המסתתרים.²⁹² רביעית, המפגש עם קשרי המחותרת פתח למסתתרים צוהר כמעט יחיד אל העולם החיצון. הקשרים הביאו עמם ידיעות על קרובים, לעתים אף מכתבים, עדכונים על הפעילות המחותרתית בוורשה ובערי השדה, על הנעשה בחזית, על המתרחש בארץ ישראל.²⁹³ צוהר זה אל העולם צמצם את בדידותם והציב אותם מחדש בתוך הקשר אישי, חברתי, היסטורי ופוליטי.

²⁸⁵ א' גולד[?] [?] (A. Gold[?]) כתב בקיץ 1944 שאחרי 14 חודשי הסתתרות במחבוא עם אשתו אזלו כל אמצעי הקיום שלו, ואלמלא העזרה היה נוקט בצעדי ייאוש; תיק מס' 5843 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁸⁶ "שוב ושוב אני שומעת את המילים: 'חברה, אינך בודדה, אנחנו אתך!'", כתבה דבורה ז'לאזו (Zelazo) בפנייתה לעזרה באביב 1944, "מילים אלה הן מזור לנשמת הדואבת [...] לקחתם את גורלי בידיכם, אתם עוזרים, אינכם מניחים לי ללכת לאבדון. חברים יקרים, אני חושבת עליכם ואני מאמינה בכם! כך קל לי יותר לשרוד בתנאים אלה, שבהם המוות נראה כישועה והחיים הם רצף אחד של עינויים"; תיק מס' 5795 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; ואילו טוביה בוז'יקובסקי רשם ביומנו ב-15 ביולי 1943 כי כל ביקור של אנטק, של קאז'יק ואירקה [גלבולום] "מקרבונו אל החברים המעטים שנותרו לפליטה, חוזר ומאחדנו עם סבלם ומאבקם של חברים ושל יהודים אלמונים אשר במחותרת"; בוז'יקובסקי, **בין קירות נופלים**, עמ' 118.

²⁸⁷ אתי הילסום, אלפי קילומטר משם, בהולנד, ביטאה זאת בבהירות: "[אלוהים], אם רצונך שאסבול, הב לי סבל גדול וטוטאלי, ולא אלפי דאגות מכרסמות, שאינן מותירות זכר לאדם כאדם"; אתי הילסום, **השמים שבתוכי: יומנה של אתי הילסום 1941-1943**, מהולנדית: שולמית במברגר, ירושלים: כתר, 2002, עמ' 146.

²⁸⁸ תיק מס' 5779 (סעיף ב), אוסף ברמן, מדור אוספים, אבלה"ג. רחל אורבר, פעילת הוועד היהודי הלאומי בצד הארי, התייחסה לימים לפעילי המחותרת הפולנים ולהשפעתם המורלית על נתמכיהם היהודים: "הם-הם ששימשו לידידים היהודים שלהם משען בימים הטורפים ההם, והצילו לא רק את נפשם, אלא גם את אמונתם באדם"; רחל אורבר, **בחוצות ורשה**, תל אביב: עם עובד, תשי"ד, עמ' 315.

²⁸⁹ ויקטור פראנקל, **האדם מחפש משמעות**, תרגום: חיים איזק, תל אביב: דביר, 1981, עמ' 136.

²⁹⁰ ז'אן אמרי, **מעבר לאשמה ולכפרה**, מגרמנית: יונתן ניראד, תל אביב: עם עובד, 2000, עמ' 40.

²⁹¹ פלטל-מינדז'צקי, **משני עברי החומה**, עמ' 218.

²⁹² גם פעילי מחותרת תיארו את התכנסויותיהם המשותפות כרגעים מכוננים, כמעין אי של קרבה בים עוין; ראו פלטל מינדז'צקי, **שם**, עמ' 204-205, 254-257.

²⁹³ תיק מס' 5951 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג; פלטל-מינדז'צקי, **שם**, עמ' 218; בוז'יקובסקי, **בין קירות נופלים**, עמ' 105; צוקרמן, **שבע השנים ההן**, עמ' 422.

חמישית, גיוסם של מסתתרים למלאכות שונות, שתוצריהן הועברו לאחיהם - תפירה, סריגה, סנדלרות, בניית בונקרים - הפיח בהם חיים; ההירתמות לטובת תכלית חיצונית יצרה בהם מחויבות אשר השפיעה עליהם לטובה.²⁹⁴ חשיבות מיוחדת נודעה לכתיבתם של זיכרונות וחיבורים בנושאים שונים, משימה שמסתתרים מסוימים התבקשו למלא במסגרת מפעל התייעוד של הוועד היהודי הלאומי.²⁹⁵ היסוד הרפלקטיבי בכתיבה תפקד כמעשה התנגדות משום שדרש שליטה.²⁹⁶ הכתיבה הביוגרפית הייתה סוג של עיבוד לחוויות טראומטיות שנחוו קודם לכן, בעבר הלא רחוק. "סיפורו של הסיפור מאפשר לניצולים לבחון מחדש אירועים, לבחון שוב את תפקידם בהם וליצור גשר בין העבר להווה – בקיצור, לתת תוקף להיותם סובייקט וסוכן [agent]", כתב דן בר-און. "אסטרטגיית הנרטיב [...] משרתת באופן בלתי נמנע את מטרותיו של המספר [...]. מתוך נקודת המבט העכשווית שלו".²⁹⁷

העזרה שנתנו ארגוני הסיוע הקלה אפוא מאוד על מאבקם הקיומי של יהודים בצד הארי של ורשה: היא פרשה מעליהם רשת ביטחון לשעת חירום (סחיטות, אבדן דירה, בעיות בריאות); מימנה חלקית את ההוצאה הכבדה ביותר, דיור, וסייעה למסתתרים להכין מחבוא בדירתם; ציידה את אלה מהם שחיו "על פני השטח" בתעודות הכרחיות לדיור, למעבר, לעבודה, לקבלת תלושי מזון, באמצעות מנגנון של זיוף תעודות ובעזרת פעילי מחתרת שישבו בלשכות אדמיניסטרטיביות שונות שאצרו מידע על תושבים; סייעה ליהודים להתפרנס דרך הסדרת תעודות, מציאת עבודה, תמיכה ביזמויות קטנות ויצירת שוק פנימי של תוצרים שהועברו בין הנתמכים; היא הצילה יהודים מרעב וסיפקה מזון מזין למי מהם שמחלתם הצריכה זאת; היא אפשרה לחולים לקבל טיפול רפואי בביתם (ולעתים להתאשפז), לנשים הרות ללדת או לעשות הפלה, לגברים לעבור ניתוח להסוואת ברית מילה או להצטייד בתיעוד רפואי המייחס את ברית המילה לאילוף רפואי; עזרת המחתרת גם אפשרה למסתתרים לקבל ביגוד והנעלה, שסייעו להם להתמודד עם הקור, עם תנאי היגיינה ועם הצורך לצאת לעבוד "על פני השטח"; ועזרה זו העניקה לנתמכים סעד נפשי, שחיזק את כושר עמידתם. מציאות זו התקיימה למרות המשברים עד קיץ 1944, עד פרוץ המרד הפולני אשר שינה את מציאות החיים בוורשה מקצה אל קצה.

סיכום ומסקנות

מסמכי אוסף ברמן והפניות לעזרה בראשם מאפשרים להתחקות אחר מאבקם הקיומי של יהודים בצד הארי של ורשה אחרי חיסול הגטו. ניתוח מדוקדק של מאות מסמכים מהאוסף חושף את המצוקות השונות שחוו שם מסתתרים יהודים עד פרוץ המרד הפולני ואת ניסיונותיהם השונים להתמודד עם איומים יומיומיים שנערמו לפתחם.

²⁹⁴ "ובאשר אליי", כתב אדולף ברמן לרחל אוירבך ב-10 במאי 1944, "אני שוב נמצא בעבודה קדחתנית. אני חי באינטנסיביות כמו בקדחת. אני אוהב לעבוד אך מעולם לא עבדתי באופן מאומץ כל כך כמו לאחרונה. עבודה יש המון, והיא מאוד מגוונת, מסובכת וקשה עד מאוד, אך אין בכך דבר. בלעדיה לא היה כדאי לחיות"; תיק מס' 5980 (אוסף ברמן), מדור אוספים, אבלה"ג.

²⁹⁵ על מפעל התייעוד, ראו פרק ג'.

²⁹⁶ מילנר, *הנרטיבים של ספרות השואה*, עמ' 35.

²⁹⁷ Dan Bar-On, "Transgenerational Aftereffects of the Holocaust in Israel: Three Generations", in Efraim Sicher (ed.), *Breaking Crystal: Writing and Memory after Auschwitz*, Urbana: University of Illinois Press, 1998, p. 112.

הסכנות בצד הארי היו רבות: הימצאות במרחב הציבורי הייתה כרוכה בסכנה; סחטנים ארבו ליהודים וגזלו את כספם, בגדיהם, תעודותיהם ורכושם; אנשי ביטחון עצרו ברחוב את מי שנחשד כיהודי בגלל מראהו, מבטאו או היעדר תעודות; ומפגש אקראי עם מכר פולני היה יכול להמיט אסון. גם הימצאות במרחב הפרטי, בדירה, לאחר שזו הושגה בקושי רב ובעלות גבוהה, הייתה יכולה להיות מלכודת מוות במקרה של פשיטה של כוחות הביטחון הגרמניים, הלשנה מצד שכנים או סחיטה; רכוש ששמרו יהודים כמקור כספי למימון הוצאות הקיום שלהם בצד הארי נגזל לעתים על ידי הפולנים שהופקדו עליו, נשדד על ידי סחטנים או אזל בגלל הוצאות שוטפות על שכר דירה, מזון, תעודות, כופר נפש ועוד. איום מרכזי נוסף היה אבדן קורת גג בעקבות התרוששות, סחיטה או הלשנה. אי-יכולת לאתר במהירות דיור חלופי בסביבה עוינת היה אחת הסיבות להיספות בצד הארי. על שלום גופם של המסתתרים איימו גם תנאי הסתתרות קשים, רעב, מחסור בביגוד ובהנעלה ובעיות בריאות, אשר לא יכלו להיפתר בדרך המקובלת בגלל הכורח להסתיר את הזהות היהודית; כמו כן, מעשי אונס והתעללות מצד סחטנים או אף מצד בעלי הבית גרמו לפגיעה בגוף ובנפש כאחד. מניתוח המסמכים עולה כי העוברים לצד הארי ניסו תחילה להסתדר בכוחות עצמם – באמצעות משאבים חומריים שהיו להם, כגון כסף, ביגוד, חפצי ערך, רכוש שהופקד אצל פולנים; באמצעות קשרים אישיים עם מכרים פולנים ועם קרובים יהודים; בעזרת תעודות מזויפות שרכשו; בעזרת הכנסות מעבודה, מייצור ביתי, ממסחר בשוק השחור ומיזמויות אחרות - ורק לאחר שמיצו את כל המשאבים האלה והגיעו למבוי סתום בעקבות סחיטות, אבדן דירה, בעיות בריאות והתרוששות, משלא הצליחו עוד לשרוד בכוחות עצמם, פנו אל ארגוני הסיוע המחתרתיים וביקשו עזרה. קבלתה של תמיכה מארגוני הסיוע הקלה מאוד על מאבקם הקיומי בכל תחומי החיים - דיור, מזון, בריאות, ביגוד, פרנסה, הסתתרות; היא פרשה מעליהם רשת ביטחון ואף העניקה להם תמיכה נפשית, כמעין אי קטן של ביטחון וחברות בסביבה עוינת עד מוות. יחד עם זאת, תמיכה זו לא יכלה לספק הגנה מוחלטת, ובפעול נזקקו המסתתרים גם למקורות אחרים, למשאבים חומריים ואף נפשיים.

פרט למסקנה זו, כי מסתתרים פנו לעזרה רק לאחר שמיצו את האמצעים שעמדו לרשותם להסתדר לבד, ניתוח התייעוד הרחב השמור באוסף ברמן מעלה עוד כמה נקודות נוספות. ראשית, אי-אפשר לדבר על צורכי הקיום של כלל היהודים בצד הארי של ורשה בנשימה אחת, שכן צרכים אלה נגזרו משני אופני הקיום השונים שלהם שם, חיים "על פני השטח" לעומת חיים "תחת פני השטח". על פי פירמידת הצרכים של מאסלו (Maslow) יש צרכים אנושיים שסיפוקם דחוף יותר מאחרים. בבסיס הפירמידה נמצאים הצרכים הפיזיולוגיים, כגון מזון, שתייה ושינה. אלה הכרחיים כל כך, שהם מהווים תנאי לקיום; מעליהם נמצא צורך בביטחון, כלומר צורך בתחושת ביטחון בסיסי דוגמת זה הנובע מעצם קיומה של קורת גג; אחר כך מופיע צורך בשייכות ובאהבה; צורך בהערכה; ובראש הפירמידה - צורך בהגשמה עצמית. גם כשדנים בשני צורכי היסוד בלבד בסולם של מסלו, צרכים פיזיולוגיים וצורך בביטחון, נראה כי הייררכיית הצרכים של מי שחי "תחת פני השטח" הייתה שונה מהייררכיית הצרכים של זה שחי "מעליו". לדוגמה, בעוד שיהודי שגר "תחת פני השטח" נדרש קודם כול למקור כספי גדול ויציב ולאיש קשר שיבצע בשבילו פעולות במרחב הציבורי, ורק אחר כך לביגוד, ועוד פחות מכך לתעודות - יהודי שחי "על פני השטח" נדרש לתקציב חודשי קטן יותר - משום ששכר דירה רגיל היה נמוך יותר ומשום שניתן לו להתפרנס - אך נדרש לתעודות שתיתנה לו הגנה בסיסית במרחב הציבורי וכן לבגדים ולנעלים שיאפשרו לו להסתובב בחוץ ולעבוד. שרטוט הייררכיית הצרכים של כל אחד מדפוסי הקיום של יהודים בצד הארי הוא משימה חשובה המצדיקה מחקר בפני עצמו; ממצאיו יוכלו לאפשר מחקר השוואתי על מאמצי הישרדות של קבוצות נרדפות נוספות בזירות אחרות בהיסטוריה. אני

מקווה שיהיו חוקרים שיפנו לערוך מחקר כזה על בסיס המסמכים שבאוסף ברמן גם על בסיס עדויות וזיכרונות אחרים.

יאן גרבובסקי הדגיש את שכיחותה של הצלה תמורת תשלום בחברה הפולנית ואת מאפייניה; רבים מן היהודים הסתתרו בדפוס הסתתרות זה למשך פרקי זמן ארוכים, אך לעתים הוצאו מדירות המסתור ברגע שכספם אזל.²⁹⁸ המחקר שערכתי מעניק פרספקטיבה נוספת לטענתו של גרבובסקי. ההתוודעות לשלל הפניות לעזרה מעלה את השאלה איזה סוג של הצלה סייע בסופו של דבר ליהודים רבים יותר להינצל, הצלה תמורת תשלום, "תחת פני השטח", או הצלה מטעמים הומניטריים - הסתתרות אצל פולני המגיש עזרה מטעמי מצפון ואינו גובה תשלום, אשר הייתה בטוחה הרבה יותר עבור המסתתר.²⁹⁹ אף שאיני יכול לקבוע בוודאות ומן הראוי עוד לבדוק זאת במחקר מקיף, הרושם העולה ממאות התעודות מאוסף ברמן שעיינתי בהן הוא שעזרה "לשם שמים" הייתה קטנה בהיקפה בהרבה מעזרה בעד בצע כסף, ולפיכך השפיעה על חייהם של יהודים מעטים יותר. בהקשר זה רלוונטיים דבריו של צאלק פרחודניק, אשר השווה ביומנו בין קורת גג ללילה אחד שהעניק חבר פולני (המכונה בפיו מגיסטר) לאמו בלא תשלום, לבין קורת גג למשך חודשים ארוכים, 200 לילות, שהעניקה לה בעלת הבית הנוכחית בעד תשלום מופקע; בעוד שאמו של פרחודניק הפליגה בשבחי המגיסטר והתלוננה על הגברת, צאלק החזיק בעמדה הפוכה; לדעתו, למרות חומרנותה של בעלת הבית, את הישרדותם עד כה יש לזקוף אך ורק לזכותה.³⁰⁰ אף שמבחינה סטטיסטית איני יכול לקבוע כמה יהודים בוורשה שרדו את המלחמה בזכות הסתרה בעד תשלום וכמה בזכות הצלה מטעמי מצפון, שכיחותה של הסתרה בעד תשלום יכולה אולי להצביע על מספר מוחלט גבוה יותר של יהודים ששרדו את המלחמה בזכותה. שלישית, ממסמכי אוסף ברמן כמו גם מזיכרונות ומיומנים אחרים עולה כי יהודים עברו באופן מתמיד מדפוס הסתתרות אחד למשנהו, מחיים "תחת פני השטח" אל חיים "מעליו", ולהיפך. אדם שהשיג סוף סוף תעודות והכיר אדם אחר שהשכיר חדר בביתו היה יכול לעזוב את דירת המסתור שלו, שבה הסתתר כיהודי, ולעבור לגור "מעל פני השטח" בזהות בדויה. ואילו אדם שעד כה חי "על פני השטח" ועתה מוצאו נחשף, לא היה יכול עוד להשתמש בתעודות הקיימות ו/או להתגורר באותה דירה, ופעמים נאלץ "להוריד פרופיל" ולחיות "תחת פני השטח" בעלות גבוהה יותר. מעברים כאלה בין שני דפוסים הסתתרות היו קיימים בקרב כל היהודים שגרו בוורשה, לא רק בקרב נתמכי המחתרות. יחד עם זאת, הסיוע הארגוני והכספי שהעניקו המחתרות היהודיות והפולניות תרם למימוש הדינמיות הזו משום שאפשר מעבר קל יותר מדפוס אחד למשנהו. כך למשל יהודים שביקשו לעבור לחיות "על פני השטח" צוידו על ידי ארגוני הסיוע המחתרתיים בתעודות הנדרשות, קיבלו ביגוד או תקציב חד-פעמי לקניית ביגוד, ולעתים אף הופנו למקום עבודה; ואילו יהודים שמתקוקה הנסיבות נאלצו לעבור לחיות "תחת פני השטח" קיבלו לשם כך תמיכה כספית קבועה (לעתים מתוך הכרת נסיבות הדיור שלהם), זכו באיש קשר שיתווך בינם לבין בעל הבית (ובמידת הצורך ישתדל אצלו למענם) ואף יבצע בשבילם סידורים בודדים הכרחיים במרחב הציבורי, וידעו שבמקרה של בעיית בריאות יהיה מי שסייע להם למרות היותם רתוקים לדירתם. ובמקרים שמשו במעברים אלה השתבש עמדה לימינם במידת האפשר רשת הביטחון של ארגוני הסיוע.

²⁹⁸ Grabowski, "Rescue for Money", 2008.

²⁹⁹ לדברי עמנואל רינגלבלום, "לעיתים קרובות מתגוררים יהודים שמתחת לפני השטח אצל חברי מפלגה. כאן הוא מתגורר בדירה בקרב אנשים בעלי מוסריות גבוהה, שלא יסגירו יהודי, למרות איומי הגרמנים וסכנת המוות הנשקפת להם. אם תתגלה הדירה בשל פעילות בלתי ליגלית המתנהלת בה, יואבדו כל הדיירים, היהודי ומארחיו הארים. מבלי לשים לב לסכנות שבדבר היהודים מעדיפים דירות מומלצות על ידי מפלגה. שהרי סכנות הסחיטה וההסגרה חמורות פי מאה מונים מן החשיפה במסיבות פוליטיות"; רינגלבלום, **כתבים אחרונים**, עמ' 228.

³⁰⁰ פרחודניק, **התפקיד העצוב של התיעוד**, עמ' 212.

רביעית, עיון בבקשות לעזרה שבאוסף ברמן מלמד כי לנקודות השבר בחיי המסתתרים אשר הביאו לקריסת פעלתנותם העצמאית ולהבשלת ההכרה כי אינם יכולים עוד להתקיים בכוחות עצמם - היו מאפיינים דומים; אי-יכולת לממש רכוש שהופקד אצל מכרים פולנים לצד רצף של סחיטות ואבדן דירות הביאו להתדרדרות חדה במצבם הכלכלי של מסתתרים יהודים; התרחשויות אלה ניתקו אותם ממשאביהם מצד אחד, וחיבו אותם בהוצאות חריגות חדשות מצד שני – תשלום כופר נפש ועלויות של העתקת מקום המגורים - הפקדת עירבון ותשלום מראש של שכר דירה. מצב משברי זה גרם למסתתרים רבים להניח בצד מעצורים קודמים (הסתייגות מלהגיע לסטטוס של בקשת עזרה; חשש מהסתבכות בעקבות יצירת קשר עם אדם זר הקשור לארגון הנמצא על כוונת הרשויות) ולנסח מכתב פנייה לעזרה. נשאלת השאלה האם עיתוין של נקודות השבר הוא תולדה של ביוגרפיה אינדיבידואלית של כל אחד מן המסתתרים או שמא הוא גם תולדה של התפתחויות היסטוריות שונות במהלך התקופה הנסקרת. מי שיבקש לבחון סוגיה זו ימצא חומר גלם עשיר באוסף ברמן.

חמישית, הפרספקטיבה של אלפי היהודים בצד הארי של ורשה - בין שחיו "על פני השטח" ובין שחיו "מתחתיו" - הצטמצמה לטווח הזמן המייד. כיוון שגזר דין מוות הוכרז באופן קולקטיבי על כל יהודי באשר הוא בשטחי הכיבוש הנאצי, יהודים נאלצו להסתיר את זהותם האמתית ולהתחזות לנוצרים או להסתתר באופן פיזי במקום הנסתר מעיני זרים, דהיינו, "על פני השטח" או "מתחתיו", בהתאמה. בשני המקרים חשיפת זהותם האמתית הייתה איום ממשי ומייד על חייהם. גם מבטא פולני רהוט, חזות לא יהודית, בקיאות באורחות חיים נוצריים, ביטחון עצמי, תעודות מזויפות, חברים פולנים וכסף לא היו יכולים לתת הגנה כנגד התפתחות בלתי צפויה בבית או ברחוב, כגון הימצאות בחוץ בשעות העוצר בעקבות בריחה מסחטנים, שהייתה יכולה להסתיים בחקירה במשרדי הגסטפו. וגם חיי שגרה בטוחה לכאורה "תחת פני השטח", בדירה של בעל בית המודע למוצאם היהודי של דייריו, לא היו מחוסנים מחיפושים שערכו כוחות הביטחון הגרמנים מפעם לפעם בבתי דירות, דירה אחר דירה, בחיפוש אחר חברי מחתרת פולנים. הידיעה כי החיים תלויים על בלימה ליוותה את המסתתרים בכל מצב והצרה את אופקיהם. אדם אשר נקלע לצרה בעתות שלום, בעיקר אם הוא צעיר, יכול להישען על עתידו ולהתנחם בכך שהקושי העכשווי יחלוף ויפנה את מקומו לתקופה טובה יותר. גם בעתות מלחמה יש לאדם משען למצוקתו – בדמות משפחה, חברים, שייכות לאומית והיערכות פעילה לקדם את פני האיום. אפילו בגטו, שבו רבים מתו מרעב, ממחלות ומרצח בידי שומרים ואנשי מנגנון הביטחון, הייתה לתושבי הגטו פרספקטיבה מסוימת ביחס לחייהם, פרספקטיבה שחרגה מטווח הזמן המייד: זהותם היהודית של האנשים הייתה ידועה בלאו הכי, הם חיו – אמנם בתנאים קשים של צפיפות ורעב – בחיק משפחותיהם, עבדו בסדנאות או בפלצובקות, וקיימו שגרת חיים שכללה לעתים גם פעילות תרבותית כגון קונצרטים (למשל, שירתה של "הזמיר של הגטו", מרישיה אייזנשטט), לימוד מחתרתי (למשל, הסמינרים של תנועת דרור) ועוד. ואילו בצד הארי של ורשה האיום היה קיים על כל צעד ושעל, וכל מעידה – לאו דווקא שלך – הייתה יכולה להביא את הקץ. שברירותה של המציאות הקשתה על יצירת תכניות לעתיד, שהיו יכולות להוות משקל נגד לתלאות ההווה. להצטמצמות הפרספקטיבה - בפרט אצל יהודים שחיו "תחת פני השטח" והיו מבודדים מזולתם - היו בוודאי השלכות בתחומים שונים: קושי לעבד חוויות טראומתיות, החלשת כוח העמידה, אבדן אמון בבני אדם, כמיהה למסגרות נוסכות ביטחון ועוד. יש לקוות שהיבט זה יזכה למחקר הראוי לו.

המחקר שערכתי בחן את התמודדותם של מסתתרים יהודים עם הקשיים שנתקלו בהם בצד הארי של ורשה, אולם יריעת החיים הממשיים רחבה תמיד מכל שאלה מחקרית תחומה וגדורה. גם בתקופת השואה בכלל ובוורשה של שלהי 1943 ותחילת 1944 בפרט יהודים חוו חוויות מחויות שונות, ולא כולן היו קודרות. דווקא לנוכח הקשיים הגדולים מתבלטים ביתר שאת גילויים של שמחה, תקווה ואחוה אנושית, המופיעים אף הם

בתכתובות שבאוסף ברמן. העיון בהתבטאויותיהם בכתב של אותם יהודים מאפשר לראותם בגודלם האנושי - ולא רק מבעד למשקפיים תיאורטיים או קטגוריים. דווקא מתוך העיסוק בפרטים עולים ומתבהרים הן אתגרי היומיום והן גדלות הנפש (של יהודים ושל לא יהודים). להתמודדותם המרשימה של אלפי יהודים בצד הארי של ורשה, בתנאי בידוד ובסביבה עוינת, לנוכח חרב הכיליון התלויה מעל צווארם, ראוי להישמר מקום של כבוד בקורות שואת יהודי אירופה. אני מקווה שמחקר זה, המבוסס על אוסף ברמן, אוסף מסמכים יקר מפז השמור בארכיון בית לוחמי הגטאות, יתרום לכך, וישמש פתח למחקרים נוספים בעתיד על התמודדותם האינדיבידואלית של נרדפים ועל משקלה של הושטת עזרה להישרדותם.

רשימה ביבליוגרפית

מקורות ארכיוניים:

אוסף ברמן, מדור אוספים, ארכיון בית לוחמי הגטאות
תיקים נבחרים, מדור רישום מרכזי, ארכיון בית לוחמי הגטאות

מקורות בדפוס:

מקורות בני הזמן

בוז'יקובסקי, טוביה, **בין קירות נופלים**, מיידיש: משה בסוק, תל אביב ולוחמי הגטאות: הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, תש"ל

זילברברג, מיכאל, **יומן וארשה 1945-1939**, תל אביב: דביר, 1969

טמקין-ברמן, בתיה, **עיר בתוך עיר**, מפולנית: אורי אורלב, תל אביב וירושלים: עם עובד ויד ושם, 2008

פרחודניק, צאלק, **התפקיד העצוב של התייעוד: יומן במחבוא**, מפולנית: אורי אורלב וצופיה שיבר, ירושלים: כתר, 1993

רינגלבלום, עמנואל, "מכתבים", בתוך גוטמן, ישראל (עורך), **עמנואל רינגלבלום, האדם וההיסטוריון**, ירושלים: יד ושם, תשס"ו

רינגלבלום, עמנואל, **כתבים אחרונים: יחסי פולנים-יהודים ינואר 1943 - אפריל 1944**, ירושלים ולוחמי הגטאות: יד ושם ובית לוחמי הגטאות, תשנ"ד

עדויות וזיכרונות:

Arczyński, Marek I Wiesław Balcerak, *Kryptonim "Żegota": z dziejów pomocy Żydom w Polsce 1939-1945*, Warszawa: Czytelnik, 1983

Bartoszewski, Władysław and Zofia Lewin, *The Samaritans*, New York: Twayne Publishers, 1970

Berenstein, Tatiana and Adam Rutkowski, *Pomoc Żydom w Polsce*, Warszawa: Polonia, 1963

Datner, Szymonr, *Las sprawiedliwych. Karta z dziejów ratownictwa Żydów w okupowanej Polsce*, Warszawa : Książka i Wiedza, 1968

Friedman, Philip, *Their Brothers' Keepers*, New York: Crown Publishers, 1957

Prekerowa, Teresa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942-1945*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1982

אויברך, רחל, **בחוצות ורשה**, תל אביב: עם עובד, תשי"ד

בארוויטש, מ', **ארישע פאפירן**, הקדמה: יעקב פאט, בוענוס-איירעס: צאנטראל פארבאנד פון פוילישע יידן אין ארגענטינע, 1955

ברמן, אדולף, **במקום אשר יעד לי הגורל**, מיידיש: שלמה אבן שושן, לוחמי הגטאות ותל אביב: בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, תשל"ח

ברמן, אדולף, **מימי המחתרת**, תל אביב: מנורה, תשל"א

ז'מיאן, יוסף, **מוכרי הסיגריות מכיכר שלושת הצלבים**, מפולנית: עדה פגיס, גבעת חביבה ותל אביב: מורשת וספריית פועלים, תשל"ל

טורקוב, יונס, **היה היתה וארשה יהודית**, מיידיש: ישראל זמורה, תל אביב: תרבות וחינוך, תשל"ל

יגור (גרזינסקי), אורנה, **המחבוא**, מפולנית: אברשה שריד, לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות, 1998

פולמן-רבן, חווקה, **לא נפרדתי מהם**, לוחמי הגטאות: בית לוחמי הגטאות, 1997

פינק, אידה, **נלך בלילות, נישן בימים**, מפולנית: דוד ויינפלד, תל אביב: ספריית פועלים, 1990

פלטל-מינדזיז'צקי, פייגל (ולאדקה), **משני עברי החומה**, מיידיש: צבי ארד, תל אביב ולוחמי הגטאות: הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, תשל"ג

צוקרמן, יצחק, **שבע השנים הן 1939-1946**, תל אביב ולוחמי הגטאות: הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, תשל"ן

שרשבסקה, הלנה, **הפרק האחרון**, כרך ב', תל אביב ולוחמי הגטאות: הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגטאות, תשל"ם

- Aleksion, Natalia, "Gender and the Daily Lives of Jews in Hiding in Eastern Galicia." *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies and Gender Issues*, Number 27, Fall 2014, pp. 38–61
- Appelfeld, Aharon. "Individualization of the Holocaust", in Shapiro, Robert Moses (ed.), *Holocaust Chronicles: Individualizing the Holocaust through Diaries and Other Contemporaneous Personal Accounts*, Hoboken, N.J.: Ktav, 1999
- Banfield, Edward C., *The Moral Basis of a Backward Society*, Glencoe, IL: The Free Press, 1958
- Bar-On, Dan, "Transgenerational Aftereffects of the Holocaust in Israel: Three Generations", in Efraim Sicher (ed.), *Breaking Crystal: Writing and Memory after Auschwitz*, Urbana: University of Illinois Press, 1998
- Bergen, Doris L., "What Do Studies of Women, Gender, and Sexuality Contribute to Understanding the Holocaust?," in Myrna Goldenberg and Amy Shapiro (eds.), *Different Horrors / Same Hell: Gender and the Holocaust*, Seattle: University of Washington Press, 2013, pp. 16–27
- Caruth, Cathy, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996
- Delbo, Charlotte, *La mémoire et les jours*, Paris: Berg International, 1985
- Dreifuss, Havi, *Changing Perspectives on Polish-Jewish Relations during the Holocaust*, Jerusalem: Yad Vashem, 2012
- Einwohner, Rachel, "Identity Work and Collective Action in a Repressive Context: Jewish Resistance on the 'Aryan Side' of the Warsaw Ghetto", *Social Problems* Vol.53\1 (2006), pp.38-56
- Ellis, Carolyn and Jerry Rawicki, "More than Mazel? Luck and Agency in Surviving the Holocaust", *Journal of Loss and Trauma* (2012), DOI
- Engel, David, *Facing a Holocaust: the Polish Government-in-Exile and the Jews, 1943-1945*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1993

- Engelking, Barbara and Jacek Leociak, *The Warsaw Ghetto: a Guide to the Perished City*, translated from Polish by Emma Harris, New Haven and London: Yale University Press, 2009
- Engelking, Barbara, "Murdering and Denouncing Jews in the Polish Countryside, 1942-1945", in Gross, Jan T. (ed.), *The Holocaust in Occupied Poland: New Findings and New Interpretations*, Berlin: Peter Lang, 2012
- Freud, Sigmund, *Beyond the Pleasure Principle*, in The Standard Edition of the Complete Psychological Works, ed. And trans. James Strachey, London: Hogarth Press, 1953-74, 18:29
- Garbarini, Alexandra, *Numbered Days: Diaries and the Holocaust*, New Haven and London: Yale University Press, 2006
- Garwood, Alfred, "The Holocaust and the Power of Powerlessness: Survivor Guilt an Unhealed Wound", *British Journal of Psychotherapy*, Vol 13 (2), 1996, pp. 243-258
- Gellately, Robert, *Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany*, New York: Oxford University Press, 2001
- Goffman, Erving, *The Presentation of Self in Everyday Life*, Garden City, New York: Doubleday, 1959
- Grabowski, Jan, *Hunt for the Jews: Betrayal and Murder in German-Occupied Poland*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2013
- Grabowski, Jan, "Jewish Defendants in German and Polish Courts in the Warsaw District, 1939-1942", *Yad Vashem Studies* 35/1 (2007), pp. 49-80
- Grabowski, Jan, "Rescue for Money: Paid Helpers in Poland, 1939-1945", in Bankier, David (ed.), *Search and Research*, Jerusalem: Yad Vashem, 2008
- Gross, Jan Tomasz and Irena Grudzinska-Gross, *Golden Harvest: Events in the Periphery of the Holocaust*, Oxford: Oxford University Press, 2012 .
- Gutman, Israel and Shmuel Krakowski, *Unequal Victims: Poles and Jews during World War Two*, New York: Holocaust Library, 1986
- Haska, Agnieszka, "Adam Żurawin, a Hero of a Thousand Faces," *Holocaust Studies and Materials*, no. 1 (2008): 123–146
- Haska, Agnieszka, *Jestem Żydem, chcę wejść. Hotel Polski w Warszawie, 1943*, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, 2006

- Kaplan, Marion, "Gender: a Crucial Tool in Holocaust Research", *Lessons and Legacies IV* (2003), pp. 163-170
- Kaplan, Marion, *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany*, New York: Oxford University Press, 1998
- Krakowski, Shmuel, "The Attitude of the Polish Underground to the Jewish Question During the Second World War", in Zimmermann, Joshua D. (ed.), *Contested Memories: Poles and Jews during the Holocaust and its Aftermath*, New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 2003, pp. 97-106
- Kunert, Andrzej Krzystof (ed.), *"Zegota" The Council for Aid to Jews 1942-1945*, Warsaw: Rada Ochrony Pamieci Walk I Mecenstwa, 2002
- Lawrence L. Langer, *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*, New Haven and London: Yale University Press, 1991
- Luedtke, Alf, "What is the History of Everyday Life and Who Are Its Practitioners?", in idem. (ed.), *The History of Everyday Life: Reconstructions, Historical Experiences and Ways of Life*, Princeton: Princeton University Press, 1995, pp. 3-40
- Melchior, Małgorzata, "The Holocaust Survivors who passed as Non-Jews - in Nazi Occupied Poland and France. The Comparison of the Survivors' experience", in Warsaw University, Poland; Institute of Applied Social Sciences, 2005
- Michlic, Joanna B., *Jewish Children in Nazi-Occupied Poland : Survival and Polish-Jewish Relations during the Holocaust as Reflected in early Postwar Recollections*, Jerusalem: Yad Vashem, 2008
- Ofer, Dalia, "The Contribution of Gender to the Study of the Holocaust", in Kaplan, Marion A. and Deborah Dash Moore (eds.), *Gender and Jewish History*, Bloomington: Indiana University Press, 2011, pp. 120-135
- Ofer, Dalia, and Lenore J. Weitzman (eds.), *Women in the Holocaust*, New Haven and London: Yale University Press, 1998
- Pascale, Rachel Bos, "Women and the Holocaust: Analyzing Gender Difference", in Baer Elizabeth R. and Goldenberg Myrna (eds.), *Experience and Expression: Women, the Nazis, and the Holocaust*, Detroit, Michigan: Wayne State University Press, 2003
- Paulsson Gunnar S., *Secret City: The Hidden Jews of Warsaw 1940-1945*, New Haven: Yale University Press, 2002

- Polonsky, Antony and Joanna Michlic (eds.), *Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2004
- Prekerowa, Teresa, "The Relief Council for Jews in Poland, 1942-1945", in Abramsky, Chimen; Jachimczyk, Maciej; Polonsky, Antony (eds.), *The Jews in Poland*, Oxford: Blackwell, 1986, pp. 161-176
- Rubin, Arnon, *Facts and Fictions about the Rescue of the Polish Jewry during the Holocaust*, Vol. 2 and 3, Tel Aviv: Tel Aviv University Press, 2003
- Steinlauf, Michael C., *Bondage to the Dead: Poland and the Memory of the Holocaust*, Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 1997
- Stewart, Victoria, "Holocaust Diaries: Writing from the Abyss", *Forum for Modern Language Studies*, Vol. 41 No. 4 (2005), p. 418
- Stola, Dariusz, "The Polish Government-in-Exile and the Final Solution: What Conditioned Its Actions and Inactions?", in Zimmermann, Joshua D. (ed.), *Contested Memories: Poles and Jews during the Holocaust and its Aftermath*, New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 2003, pp. 85-96
- Szarota, Tomasz, *Okupowanej Warszawy dzień powszedni*, Warszawa: Czytelnik, 1988
- Tec, Nechama, "Hiding and Passing on the Aryan Side: A Gendered Comparison", in Zimmermann, Joshua D. (ed.), *Contested Memories: Poles and Jews during the Holocaust and its Aftermath*, New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 2003, pp. 193-211
- Tec, Nechama, *Resilience and Courage: Women, Men, and the Holocaust*, New Haven: Yale University Press, 2003
- Tec, Nechama, *When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland*, New York: Oxford University Press, 1986
- Tomaszewski Irena and Tecia Werbowski, *Code Name: Zegota: Rescuing Jews in Occupied Poland, 1942-1945*, Santa Barbara, California - Denver, Colorado - Oxford, England: Praeger, 2010
- Tydor Baumel, Judith, *Double Jeopardy: Gender and the Holocaust*, London: Vallentine Mitchell, 2013
- Weitzman, Lenore J., "Living on the Aryan Side in Poland: Gender, Passing, and the Nature of Resistance", in Ofer, Dalia and Leonore J. Weitzman (eds.), *Women in the Holocaust*, New Haven, CT: Yale University Press, 1998

Zbikowski, Andrzej, "'Night Guard': Holocaust Mechanisms in the Polish Rural Areas, 1942-1945", in Gross, Jan T. (ed.), *The Holocaust in Occupied Poland: New Findings and New Interpretations*, Berlin: Peter Lang, 2012, pp. 161-178

אמרי, ז'אן, **מעבר לאשמה ולכפרה**, מגרמנית: יונתן ניראד, תל אביב: עם עובד, 2000

אנגל, דוד, "שאלת היהודים בפולין בתקופת השואה: גישתה של ממשלת פולין הגולה", בתוך ברטל, ישראל וישראל גוטמן (עורכים), **קיום ושבר: יהודי פולין לדורותיהם**, ירושלים: הוצאת שזר, תשנ"ז, עמ' 521-507

אנגליקניג-בוני, ברברה, "אדון גסטפו הנחמד: הלשנות לרשויות השלטון הגרמני בפולין בשנים 1940-1941", בתוך מירי פז (עורכת), **החשבון הפולני: עימות עם זיכרון**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2007, עמ' 141-123

אנגליקניג-בוני, ברברה, "הבדלים פסיכולוגיים בין פולנים ליהודים בתקופת המלחמה: מבט מוורשה הכבושה", **בשביל הזיכרון 39** (תשס"א)

בוגנר, נחום, **בחסי זרים**, ירושלים: יד ושם, תשס"א

בלונסקי, יאן, "פולנים מסכנים מביטים בגטו", **יד ושם - קובץ מחקרים** י"ט (תשמ"ט), עמ' 281-271

גוטמן, ישראל, **יהודי ורשה: 1939-1943**, ירושלים: יד ושם, 2011 (מהדורה שנייה)

גולדברג, עמוס, **טראומה בגוף ראשון: כתיבת יומנים בתקופת השואה**, אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2012

גמפל, יולנדה, **ההורים שחיים דרכי: ילדי המלחמות**, מצרפתית: תהילה מישור, ירושלים: כתר ספרים, 2005

גרוס, יאן טומש, **שכנים**, מפולנית: יז'י מיכאלוביץ', ירושלים: יד ושם, תשס"ב

דריפוס, חוי, "אנו יהודי פולין?", ירושלים: יד ושם, תש"ע

הילסום, אתי, **השמים שבתוכי: יומנה של אתי הילסום 1943-1941**, מהולנדית: שולמית במברגר, ירושלים: כתר, 2002

ז'ביקובסקי, אנדז'יי, "אנטישמיות, סחטנות, שיתוף פעולה עם הגרמנים: יחסי פולנים-יהודים תחת הכיבוש הגרמני במלחמת העולם השנייה", **דפים לחקר תקופת השואה** כ"ב (2008), עמ' 238-169

טורקוב, יונאס, "על הצלת ילדים מגיטו וארשה", **דפים לחקר השואה והמרד**, סדרה שנייה (מאסף א), לוחמי הגטאות ותל אביב: בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, תש"ל, עמ' 265-256

טמקין-ברמן, בתיה, "פאן רודזבסקי", **ילקוט מורשת** ב (אפריל-מאי 1964) תשכ"ד

טק, נחמה, **נשים וגברים בצל השואה**, ירושלים ובאר שבע, יד ושם ומכון בן-גוריון, תשע"ג

לאוב, דורי, "אירוע-בלא-עד: אמת, עדות והישרדות", בתוך שושנה פלמן ודורי לאוב, **עדות: משבר העדים בספרות, בפסיכואנליזה ובהיסטוריה**, מאנגלית: דפנה רז, תל אביב: רסלינג, 2008, עמ' 83-96

לה קפרה, דומיניק, **לכתוב היסטוריה, לכתוב טראומה**, מאנגלית: יניב פרקש, תל אביב וירושלים: רסלינג ויד ושם, 2006

ליביונקה, דריוש, "איגוד המאבק המזוין של 'צבא המולדת' (ZWZ - AK) ונציגות הממשלה (הדלגטורה) של הרפובליקה הפולנית מול השמדת יהודי פולין", **דפים לחקר תקופת השואה** כ"ב (2008), עמ' 167-11

מילנר, איריס, **הנרטיבים של ספרות השואה**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2008

נחמני גפני, אמונה, **לבבות חצויים: הוצאת ילדים יהודים מבתי נוצרים בפולין לאחר השואה**, ירושלים: יד ושם, תשס"ו

פראנקל, ויקטור, **האדם מחפש משמעות**, תרגום: חיים איזק, תל אביב: דביר, 1981

פרויד, זיגמונד, **אבל ומלנכוליה: פעולות כפייתיות וטקסים דתיים** (1917), מגרמנית: אדם טננבאום, תל אביב: רסלינג, 2008

פרקרובה, טרסה, "ז'גוטה", **האנציקלופדיה של השואה**, כרך ב', 1990, עמ' 385

פרקרובה, טרסה, "צדיקים וסבילים", **יד ושם - קובץ מחקרים** יט (תשמ"ט), עמ' 291-297

צ'יחי, מיכל, "בין פולנים ליהודים: הדפים השחורים של מרד וארשה", בתוך מירי פז (עורכת), **החשבון הפולני**, מפולנית: מירי פז, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2007, עמ' 163-182

קרמיש, יוסף, "יחסם של פולנים אל היהודים בימי שואה ומרד", **דפים לחקר השואה והמרד**, סדרה שנייה: מאסף ב (תשל"ג), עמ' 248-258

קרמיש, יוסף, "פעלה של המועצה לעזרת היהודים (מועצת 'ז'גוטה') בפולין הכבושה", בתוך גוטמן, ישראל (עורך), **נסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה: הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השני של חוקרי השואה, ירושלים, ניסן תשל"ד - אפריל 1974**, ירושלים: יד ושם, תשל"ו, עמ' 306-330

קרקובסקי, שמואל, "היחסים בין היהודים לבין הפולנים בשנות השואה - גישות חדשות וישנות בהיסטוריוגרפיה הפולנית", **יד ושם - קובץ מחקרים** י"ט (תשמ"ט), עמ' 251-269

רוטנברג-אלסטר, ונדה, "על גורל מחבר היומן ומשפחתו", **עדות** ג (ינואר 1989), עמ' 71-75